

Ontmaskering van agenten in de Communistische Partij

S. Mens

S0718122

MA Thesis History

Political Culture and National Identities

Dr. D. Bos

27 maart 2012

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Deel 1.	7
1. Marx, Engels en Lenin	7
1.1 Strijd	7
1.2 Lenin ontmaskert –isme's	10
2. Voorwaarden	13
2.1 Theoretische voorwaarde: democratisch-centralisme	13
2.2 Organisatorische voorwaarde: de Komintern en 'russificatie'	16
2.3 Mentale voorwaarde: Sovjet-Unie als voorbeeld	17
3. Van instrument naar methode	22
3.1 Niets is wat het lijkt	24
3.2 Kak izvestno, ne sluchayno	31
3.3 De CPN als stalinistische partij	32
Deel 2.	35
4. Agenten in de Koude Oorlog	35
4.1 Een lichtend voorbeeld in tijd van Koude Oorlog	36
4.2 Kritisch, te kritisch, imperialistisch	38
5. Casus Harmsen	44
6. Een bewogen jaar	47
6.1 Het bleek waar!	47
6.2 Geschokt	48
6.3 'Derussificatie'	50
6.4 Het 18 ^e partijcongres	50
7. De discussie was nog niet gesloten	54
7.1 Een goede tuinman	54
7.2 BVD-agenten	56
7.3 'Alsof ze allen met hun vingers in het stopcontact zaten.'	58
7.4 Geen toeval	60
7.5 Een onderzoek	61

8. Partijstrijd	63
8.1 Kwestie Verreijt	63
8.2 Waakzaamheid geboden	64
8.3 Een rechtse fractie	67
8.4 Agententheorie in volle glorie	69
9. Ex-partijgenoten, ex-kameraden	70
9.1 De strijd tegen de partijvijandige groep	70
9.2 Zetelroof	73
9.3 Bestrijden en ontmaskeren	74
9.4 <i>De CPN in de oorlog</i>	75
Conclusie	80
Literatuurlijst	83

Inleiding

In *de Volkskrant* van 4 februari 2012 staat een interview met de Utrechtse postzegelhandelaar W. Van der Bijl (61). Hij werd vorige zomer in Noord-Korea tijdens een bezoek gevangen genomen en tijdens zijn detentie vijftien uur per dag ondervraagd. *De Volkskrant* concludeert: 'Tijdens de verhoren werden oude stalinistische technieken gepraktiseerd.' Van der Bijl legt uit: 'Ga maar eens uitleggen dat je níet hebt gespioneerd aan iemand die een bekentenis van spionage eist.'¹ Ook in de berichtgeving van de anti-Poetin demonstraties op het Oktoberplein en een pro-Poetin demonstratie op de Poklonnaja-heuvel, beide in Moskou, lezen we dat de gemeenteambtenaar Jelena (43) over de pro-Poetin demonstratie zegt: 'Het lijkt op de Sovjet-tijd, toen ze mensen ook dwongen naar dit soort bijeenkomsten te komen.' Ze zou geen keuze hebben gehad en haar gezicht hebben moeten laten zien. Er zou onder andere worden 'gedemonstreerd tegen de oranje revoluties – een verwijzing naar de 'door Amerikanen georganiseerde' Oranjerevolutie van 2004 in Oekraïne.'² Met andere woorden, demonstraties tegen premier Poetin zijn, net als andere protesten tegen het Russische regime, door Amerika georganiseerd. Deze artikelen geven aan dat er een idee is van een vijandige buitenwereld met als doel het ondermijnen van Noord-Korea, respectievelijk Rusland. Deze vijandige buitenwereld heeft agenten gestuurd om te spioneren en zelfs revoluties te ontketen.

Dit is de kern van de zogenaamde 'agententheorie', met als toevoeging dat de beschuldigingen vaak bewust werden en worden ingezet om mensen de mond te snoeren. Dit kwam met name voor bij communistische partijen. De partijleiding beschuldigt mensen uit eigen partij een agent of spion te zijn (deze twee termen worden door elkaar gebruikt) die door de vijandige, kapitalistische buitenwereld zijn gestuurd om het communisme te ondermijnen. Op deze manier werden personen die oppositie voerden, of slechts te kritisch waren, buitenspel gezet. Dit gebeurde vanuit het principe dat wanneer iemand niet deugde, nooit had gedeugd. De reputatie werd met terugwerkende kracht afgebroken. De persoon in kwestie was een agent van een inlichtingendienst van een kapitalistische mogendheid en soms zelfs meerdere

¹ *De Volkskrant*, 4-2-2012.

² *De Volkskrant*, 6-2-2012.

tegelijkertijd. In theorie kan zo'n beschuldiging natuurlijk waar zijn, maar gezien het feit dat serieuze bewijzen vrijwel altijd ontbreken, lijkt dat niet waarschijnlijk.

De term 'agententheorie' is niet nieuw. Een onderzoek naar de retorische vormgeving is echter nooit eerder gedaan. Dit is daarom een studie naar de manier waarop oppositie binnen een communistische partij onterecht beschuldigd werd geheim agent te zijn, waarbij de focus ligt op de Communistische Partij Nederland in de jaren 1956-1958.

Het onderzoek zal in twee delen gebeuren. Als eerst zullen de wortels van deze 'agententheorie' worden onderzocht. Het eerste hoofdstuk gaat terug naar Marx, Engels en Lenin; en de rol van strijd en oppositie in hun theorie. Daarnaast zal bij Lenin specifiek worden gekeken naar zijn omgang met andersdenkenden binnen de arbeidersbeweging. Vervolgens wordt in hoofdstuk 2 de Communistische Partij Nederland, de CPN, bij dit onderzoek betrokken. Hierin zal beantwoord worden wat de voorwaarden waren die het mogelijk maakten voor de CPN om de theorie over te nemen. Men kan niet van de één op de andere dag een vooraanstaand partijlid geloofwaardig beschuldigen van het zijn van een geheim agent. Laat staan meerdere partijleden over een langere periode. Hier gaat een proces aan vooraf. Het derde hoofdstuk behandelt Stalin, die van verdachtmaking als instrument een methode maakte. Daarbij wordt de CPN gekenmerkt als stalinistische partij. Wat houdt dit in en wat betekent dit voor de agententheorie?

Dan komen we aan bij het tweede en grootste deel van dit onderzoek, waarbij de vraag gesteld wordt op welke manier de CPN de agententheorie inzette bij de partijstrijd van 1956-1958. Om inzicht te krijgen in dit vraagstuk zal rekening gehouden moeten worden met de Koude Oorlog die een grote rol heeft gespeeld en daarmee samenhangend de positie die de Sovjet-Unie, in deze periode van polarisatie in de wereld, voor de Nederlandse communisten innam. Hoe dit zich in de eerste jaren van de Koude Oorlog verhield ten opzichte van de agententheorie, komt aan de orde in hoofdstuk 4. Het daarop volgende hoofdstuk vormt de casus van G. Harmsen, die in 1951 afgezet werd, als illustratie en verdieping van hoofdstuk 4. De hoofdstukken 6 tot en met 9 vormen een min of meer chronologische volgorde van de toepassing van de agententheorie in de partijstrijd van 1956-1958, waarin met behulp van memoires, artikelen uit het theoretisch maandblad van de CPN *Politiek en Cultuur*, partijdocumenten en berichten uit het dagblad van de partij *de Waarheid* wordt

onderzocht op welke wijze en in welke bewoordingen de oppositie werd bestreden. De toepassing van de agententheorie stijgt tot een hoogtepunt in een rapport van het Dagelijks Bestuur voor het 19^e partijcongres, dat in de laatste dagen van het jaar 1958 bijeen kwam. Een analyse hiervan vormt het laatste, negende, hoofdstuk van dit onderzoek.

Voor deze studie is onder andere gebruik gemaakt van literatuur geschreven door G. Harmsen en A.A. de Jonge. Een opmerking over Harmsen en De Jonge is hier op zijn plaats, aangezien het hier gaat om ex-partijleden van de CPN. Behalve deze persoonlijke betrokkenheid, zijn het ook historici. Zij hebben zelf een duidelijke scheiding aangebracht in persoonlijke ervaringen en herinneringen enerzijds en geschiedschrijving op basis van historisch onderzoek anderzijds. Daarnaast wil ik het argument dat ze met een gekleurde bril naar de geschiedenis kijken van de partij die veel, positief en negatief, voor hen heeft betekend, wegwuiven door te stellen dat niemand volledig objectief kan kijken naar de geschiedenis. Een willekeurige communistische historicus kan vandaag een geschiedenis over de CPN schrijven die er heel anders uitziet dan wanneer een historicus die VVD stemt zich, in een onwaarschijnlijk geval, deze taak oplegt.

Ger Harmsen werd in 1946 lid van de CPN en trad in 1947 in bezoldigd dienst van de partij. Tot 1950 genoot hij, naar eigen zeggen, het volste vertrouwen van de partijleiding. Hierna viel hij in ongenade. Hoewel er geen sprake is van een lineaire ontwikkeling, zag Harmsen zich in 1958 gedwongen de partij te verlaten. Harmsen vormt een goed voorbeeld van iemand die slachtoffer werd van de verdachtmakingpraktijken die de communistische partij hanteerde. In 1982 ziet hij zichzelf niet als vijand van de CPN. Wel, zo geeft hij aan, is hij een criticus van het stalinisme geworden.³ In de loop der jaren heeft Harmsen zeer veel geschreven. In 1982 bundelde hij een aantal van zijn opstellen in *Nederlands Kommunisme*. Verder was zijn levensverhaal, beschreven in *Herfsttijloos (Colchicum autumnale)*, van grote waarde voor dit onderzoek.

A.A. de Jonge schreef *Het communisme in Nederland* als objectief geschiedwerk en vertelde zijn persoonlijke verhaal in *Stalinistische herinneringen*. De Jonge was lid van de

³ G. Harmsen, *Nederlands Kommunisme. Gebundelde opstellen* (Nijmegen, 1982) 8; G. Harmsen, *Herfsttijloos (Colchicum autumnale) Een levensverhaal* (Nijmegen 1993) 219.

CPN vanaf het moment van heropricting na de Tweede Wereldoorlog. In 1951 verhuisde hij naar Den Haag, waar hij meteen in het bestuur van de Haagse afdeling van de partij gekozen werd. In de zomer van 1952 tot in 1963 kwam hij in het districtsbestuur; en vanaf 1954 in de dagelijkse leiding van het district waarmee hij op districts niveau tot de *inner circle* behoorde. De Jonge beschrijft dat zijn breuk met het communisme, die in 1964 voltooid werd, een geleidelijk proces was.⁴ Dit zien we overigens bij de meeste ex-communisten. Tijdens wat De Jonge 'de moeilijke jaren 1956-1958' noemt, meende hij alle eventuele twijfels overwonnen te hebben. De partij verlaten kwam niet bij hem op. 'De politieke problemen, waar ik mee worstelde, zag ik niet als problemen tussen mij en de CPN, maar als problemen voor de hele partij, waar we 'met z'n allen' uit moesten komen.'⁵ Hier zien we iemand die zich in de jaren 1956-1958 tegenover de oppositie geplaatst zag.

Een aantal andere mannen dienen ook kort geïntroduceerd te worden. Ger Verrips is een veelzijdig schrijver. Naast onder andere essays en biografieën, heeft hij een geschiedenis van de CPN geschreven. Verrips was actief lid van de partij van 1953 tot 1975 en was onder andere lid van het partijbestuur in de periode 1958-1964. Zijn boek, *Dwars, duivels en dromend* is echter het resultaat van onderzoek naar de geschiedenis van een politieke partij en in die hoedanigheid blijven zijn persoonlijke verhalen achterwege.

Het Tweede Kamerlid en partijbestuurslid Henk Gortzak maakte deel uit van de kern van de oppositie in de partijstrijd van de jaren 1956-1958. Zijn memoires, *Hoop zonder illusies*, vormt samen met de memoires van Harmsen de basis voor het inzicht in belevenissen, motivaties en ervaringen van degenen die bestreden werden. Als tegenhanger is gebruik gemaakt van de memoires van Marcus Bakker, *Wissels. Bespiegelingen zonder berouw*. Bakker speelde als lid van het Dagelijks Bestuur een zeer grote rol in het bestrijden, met name als auteur van het hierboven genoemde rapport.

⁴ A. A. de Jonge, *Stalinistische herinneringen* (Den Haag 1984) 9-16.

⁵ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 90- 91.

Deel 1.

1. Marx, Engels en Lenin

A spectre is haunting Europe – the spectre of communism. All the powers of old Europe have entered into a holy alliance to exorcise this spectre: pope and czar, Metternich and Guizot, French Radicals and German spies.⁶

Dit zijn de eerste regels uit het *Communistisch Manifest* van K. Marx en F. Engels. De spionnen behoren tot de vroegste vijanden van het communisme. Er hangt een sfeer van onheil en strijd rondom deze woorden. Deze sfeer is inherent aan het communisme en zeer belangrijk voor de agententheorie, zoals nog duidelijk zal worden.

1.1 Strijd

Oppositie, en de daarmee gepaard gaande strijd, speelt een sleutelrol in het communisme van Marx. In het 'Marxistisch internet archief' staat een vertaling van een Duits manuscript van Marx met de titel 'Kritiek op Hegels rechtsfilosofie'. Hierin uit Marx onder andere kritiek op de Duitse filosoof G.W.F. Hegel die stelt dat

in de positie van het politieke standen-element tegenover het vorstelijke element "slechts de *mogelijkheid van overeenstemming* en daarmee evenzo de *mogelijkheid van vijandige oppositie* ligt."⁷

Marx reageert hierop met: 'De mogelijkheid van oppositie ligt overal, waar *verschillende* willen met elkaar in contact komen.'⁸ De hele geschreven geschiedenis bestaat, volgens Marx en Engels, uit klassenstrijd waarbij de *uitbuiters* en de *uitgebuitenen* elkaars opposanten zijn. Zeer kort en simplistisch samengevat heeft elk tijdperk een maatschappij met verschillende klassen die verschillende gradaties uitbuiters en uitgebuitenen kennen. Deze zijn voortdurend met elkaar in strijd. De productiekrachten

⁶ K. Marx and F. Engels, *The Communist Manifesto* (New York 2008) 29.

⁷ K. Marx, 'Kritiek op Hegels rechtsfilosofie' (1843) Online tekst uit: *Marxistisch Internet Archief*, <http://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1843/hegel/1.htm>.

⁸ Marx, 'Kritiek op Hegels rechtsfilosofie', <http://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1843/hegel/1.htm>.

groeien waardoor verandering noodzakelijk is. De klassenstrijd zorgt ervoor dat dit ook daadwerkelijk gebeurt. Door een revolutie zien we een overgang naar een nieuw tijdperk. Dit historisch bepaald systeem verloopt volgens maatschappelijke wetten. In het tijdperk waarin Marx en Engels meenden te leven, zagen zij slechts twee klassen die ertoe deden: de bourgeoisie en het proletariaat. Ze splitsten aldus de hele samenleving op in twee grote vijandige kampen, in twee grote klassen. De arbeiders, het proletariaat, zouden het in de kapitalistische maatschappij steeds slechter krijgen, het proces van 'Verelendung'. Dit zou moeten leiden tot een proletarische revolutie. Deze zal naar alle waarschijnlijkheid, zo schrijft Engels in 1947, de samenleving geleidelijk transformeren. Privé-eigendom zal worden afgeschaft wanneer er voldoende productie is.⁹ Het marxisme-leninisme beschrijft twee postrevolutionaire stadia: het socialisme, waar mensen werken naar hun vermogen en beloond worden naar hun prestaties, het stadium waarin de Sovjet-Unie vanaf midden jaren dertig verklaarde te verkeren; en het communisme, waar de productie van verbruiksgoederen zo overvloedig is, dat men geeft naar zijn krachten en ontvangt naar zijn behoeften.¹⁰

In het *Communistisch Manifest* staat beschreven dat het proletariaat moet beginnen met het veroveren van politieke heerschappij.¹¹ Dit was in Rusland onder leiding van de beroepsrevolutionair V.I. Lenin na de Oktoberrevolutie van 1917 gelukt. Maar het consolideren van de macht ging niet zonder oppositie binnen de proletarische klasse gepaard. De wortels hiervan liggen in de voorgeschiedenis van Lenins partij. De Russische Sociaaldemocratische Arbeiders Partij (RSDAP) viel in 1903 uiteen in twee partijen: de bolsjewieken, Lenin met zijn volgelingen; en de meer gematigde mensjewieken, de minderheid van de voormalig RSDAP. E. Hobsbawm, communistisch historicus, beschrijft in zijn boek, *The age of empire*, de (aanloop naar) revolutie. Hij noemt daarbij de mensjewieken Lenins 'chief rivals'.¹² Na de revolutie creëerde Lenin hardhandig een éénpartijstelsel. Er waren veel socialisten, waaronder de mensjewieken, die naar democratie verlangden en dit niet zagen in een dictatuur onder

⁹ Marx and Engels, *The Communist Manifesto*, 30; F. Engels, 'The principles of communism' (1847) Online tekst uit: *Marxistisch Internet Archief*, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1847/11/prin-com.htm>.

¹⁰ Marx and Engels, *The Communist Manifesto*, 30-46; K. van het Reve, *Het geloof der kameraden. Kort overzicht van de communistische wereldbeschouwing* (Amsterdam 1969) 75-81, 110-112, 135.

¹¹ Marx and Engels, *The Communist Manifesto*, 54.

¹² E. J. E. Hobsbawm, *The age of empire* (London 1994) 295-301.

Lenin. Zij sloten zich aaneen met allerlei verschillende tegenstanders van de bolsjewieken. Deze 'Witten' hadden als doel de 'Roden', de bolsjewistische communisten, te verslaan. Dit mondde uit in een burgeroorlog. Met andere woorden, oppositie op grote schaal van onder andere socialisten. Het theoretische antwoord van Lenin was als volgt:

[D]e geschiedenis van de revolutie in Rusland heeft onomstotelijk bewezen dat de mensjewieken (en ook de sociaal-revolutionairen) geen socialisten zijn, maar kleinburgerlijke democraten, die in staat zijn om iedere keer de kant van de *bourgeoisie* te kiezen elke keer wanneer de klassenstrijd tussen het proletariaat en de bourgeoisie zich ernstig toespitst.¹³

In 1920 schrijft hij over het bestaan van drie klassen: 'de burgerlijk-liberale, de kleinburgelijk-democratische (die zich verbergt achter de uithangborden van de 'sociaal-democratische' en de 'sociaal-revolutionaire' richting) en de proletarisch-revolutionaire'.¹⁴ Het praktische antwoord van Lenin en zijn rechterhand L.D. Trotski, was het goed georganiseerde en zeer gedisciplineerde 'Rode Leger' en terreur van hun geheime politie, de 'Cheka'. In januari 1918 hadden Lenin en het hoofd van de Cheka, F. Dzerzhinsky, de definitie van 'oppositie' verbreed zodat 'klassenvijanden' hier ook onder vielen. De 'Witten' verloren hun oorlog terwijl de 'Roden' twee machtige instrumenten hadden gecreëerd die weinig met marxisme van doen hadden. Het eerste concentratiekamp voor 'vijanden van het volk' was al snel een feit en na een aanslag op Lenins leven door een Linkse Sociaal-Revolutionair in augustus 1918 eiste Lenin dat (onder andere) contrarevolutionaire onruststokers, relschoppers, plunderaars, agenten van de vijand en Duiste spionnen ter plekke zouden worden neergeschoten.¹⁵ Hiermee werd de 'Rode Terreur' officieel. Dit was een beleid van arrestaties en vaak executies van vermeende klassenvijanden.¹⁶ Bij Lenin kan geconstateerd worden dat er gebruik gemaakt wordt van de specifieke termen 'agenten' en 'spionnen'; de algemenere termen 'klassenvijanden' en 'vijanden van het volk' die genadeloos bestreden dienden te

¹³ V.I. Lenin, 'Een klein beeld ter illustratie van grote vraagstukken' (1918) Online tekst uit: *Marxistisch Internet Archief*, <http://www.marxists.org/nederlands/lenin/1918/1918voorbeeld.htm>.

¹⁴ V.I. Lenin, *De 'linkse stroming', een kinderziekte* (Amsterdam 1972) 12.

¹⁵ J. M. Thompson, *A vision unfulfilled. Russia and the Soviet Union in the Twentieth century* (Lexington 1996) 161.

¹⁶ Thompson, *A vision unfulfilled*, 152-166.

worden; en het ontkennen dat socialisten echte socialisten zijn, maar kleinburgelijke democraten die de kant van de bourgeoisie kiezen.

1.2 Lenin ontmaskert –isme's

In *De 'linkse stroming', een kinderziekte van het communisme* (1920) heeft Lenin een volledig hoofdstuk gewijd aan de vijanden binnen de arbeidersbeweging. De voornaamste vijand van de bolsjewieken hierbinnen was het opportunisme. Dit zag Lenin in de vorm van het 'sociaal-chauvinisme', dat tijdens de Eerste 'imperialistische' Wereldoorlog definitief tot stand was gekomen. Door het direct of indirect verdedigen van hun natie in plaats van het streven naar de omverwerping van de bourgeois regering, kozen deze socialistische verraders de kant van de vijand en keerde zij zich tegen het proletariaat. In 1915 schreef Lenin in zijn artikel 'Het bankroet van de Tweede Internationale' dat socialistische partijen organisaties van het strijdende proletariaat zouden moeten zijn. Wanneer een aantal 'bataljons' naar de vijand overliep, moesten deze als verraders gekenmerkt en gebrandmerkt worden. Lenin gaat zelfs zo ver, dat hij dit stigmatiseren in 1920 als één van de voornaamste oorzaken voor de overwinning van het bolsjewisme in de jaren 1917-1920 noemt. (Onvoorwaardelijke centralisatie en een ijzeren discipline zijn de voornaamste voorwaarden) Het bolsjewisme had:

de walgelijkheid, schandelijkheid en laagheid van het sociaal-chauvinisme en van het 'kautskyanisme' (...) al sedert het einde van 1914 meedogenloos (...) ontmaskerd, terwijl de massa's zich naderhand door eigen ervaring er steeds meer van overtuigden dat de opvattingen van de bolsjewieken juist waren.¹⁷

Hier is het 'niets is wat het lijkt'-principe bij Lenin te vinden. Iemand die ogenschijnlijk aan de kant van het proletariaat staat, kan zomaar een verrader zijn. Zelfs de 'revolutionaire' leiders van de Tweede Internationale, zoals K.J. Kautsky in Duitsland, bleken 'reactionairen, verdedigers van het ergste opportunisme en van het sociale verraad' te zijn. Gelukkig hadden de bolsjewieken deze –ismes weten te ontmaskeren, terwijl de massa dit nog niet door had. Dit is de boodschap die Lenin overbrengt.¹⁸

¹⁷ Lenin, *De 'linkse stroming'*, 15.

¹⁸ Lenin, *De 'linkse stroming'*, 6, 14-18; V.I. Lenin, 'Het bankroet van de Tweede Internationale', *Kommunist* 1/2 (1915) Online tekst: <http://www.marxists.org/nederlands/lenin/1915/1915bankroet.htm>.

Veelzeggend is het woordgebruik. Zo zou een zekere reactionaire geest zich hebben *genesteld* in de vakverenigingen, in het Westen steviger dan de mensjewieken in Rusland.

In het Westen (...) is een veel sterkere laag van een *beroepsmatig beperkte, geboorneerde, zelfzuchtige, versteende, egoïstische, kleinburgerlijke, imperialistisch gezinde en door het imperialisme omgekochte, door het imperialisme gedemoraliseerde 'arbeidersaristocratie'* ontstaan dan bij ons. (...) Deze strijd moet meedogenloos en, zoals wij [bolsjewiki] het gedaan hebben, consequent tot het einde worden gevoerd, tot het volledig in diskrediet brengen van alle onverbeterlijke leiders van het opportunisme en sociaalchauvinisme en tot hun verdrijving uit de vakverenigingen.¹⁹

Het woord 'genesteld' duidt op een soort ongedierte of parasiet, of iets dergelijks. Het heeft in ieder geval een negatieve en onmenselijke associatie. Daarnaast duidt het woord op iets dat verborgen zit. De onmenselijkheid helpt bij het bestrijden van deze verraders, het verborgene wijst op de noodzaak van ontmaskering. Verder lezen we de oproep tot het volledig in diskrediet brengen van de leiders. Een manier om dit te doen is het inzetten van verdachtmaking als bewuste strategie.

Naast de 'geleerde domoren en oude wijven' van de Tweede Internationale, de 'openlijke sociaal-patriotten' en de 'kautskyanen van alle landen', is er nog een andere vijand. Het '*kleinburgerlijke revolutionarisme*'. Opmerkelijk is dat deze vijand *te* revolutionair is. Waar Marx en Lenin voorheen 'rechtse' socialisten aanvielen met scheldpartijen en beschuldigingen, valt Lenin nu ook de 'linkse stroming' aan. De kleine eigenaar zou makkelijk in 'extreem revolutionaire stemming' vervallen en 'wild worden', zo luidt de theorie. Dit 'revolutionarisme' neigt naar het anarchisme. In Rusland belichaamden de Sociaal-Revolutionairen (SR) dit verschijnsel, aldus Lenin.²⁰ Ook binnen de bolsjewistische partij bevonden zich in 1918 'linkse' communisten, zoals Radek en Boecharin. Deze kwamen echter binnen datzelfde jaar nog tot inkeer en gaven openlijk hun fouten toe.

¹⁹ Lenin, *De 'linkse stroming'*, 43.

²⁰ Lenin, *De 'linkse stroming'*, 18-20.

Duidelijk is geworden dat reeds bij Marx, Engels en Lenin sprake is van een sfeer van strijd en ongenade. Met name bij de retoriek van Lenin komt naar voren dat medestanders, d.w.z. socialisten uit de arbeidersbeweging, die er iets andere gedachten op nahouden, zoals de mensjewieken en Kautsky, meedogenloos bestreden dienden te worden. De beschuldigingen 'agenten' en 'spionnen' komen voorbij en de 'klassenvijanden' en 'vijanden van het volk' werden uit de samenleving geëlimineerd. Belangrijk is het woord *ontmaskeren*. Socialisten en communisten konden verraders zijn. Vanaf 1920, het moment dat Lenin regeringsmacht heeft, werd het steeds moeilijker afwijkende meningen te verkondigen. Zowel binnen als buiten de partij.

2. Voorwaarden

In de geschiedenis van de Communistische Partij Nederland zien we dat interne oppositie weggezet kon worden als vijand. Dit werd een bewuste strategie. In dit hoofdstuk zal worden onderzocht hoe het kon gebeuren dat iemand de ene dag een gewaardeerd lid was van de partij en de volgende dag door vrijwel iedereen in de partij als vijand werd beschouwd. Om de strategie bruikbaar in te kunnen zetten, moest aan een aantal voorwaarden worden voldaan. Er is een onderscheid gemaakt tussen de theoretische, de organisatorische en de mentale voorwaarden. Uiteraard is er sprake van overlapping en onderlinge versterking. Het democratisch-centralisme is in grote mate ook een organisatorische voorwaarde. De reden dat het hier gekenmerkt wordt als theoretische voorwaarde is omdat de partijstructuur voortvloeit vanuit de theorie van het democratisch-centralisme. De eerste voorwaarde is dus een theoretische. De voorwaarden hangen allemaal met elkaar samen en het is daardoor niet mogelijk deze drie volledig te scheiden. Toch is het nuttig voor een analytische benadering dit onderscheid te maken.

2.1 Theoretische voorwaarde: democratisch-centralisme

In 1920 ontstonden er twee groepen die oppositie voerden binnen Lenins partij: de Arbeiders Oppositie en de Democratisch Centralisten. Deze laatste groep was vernoemd naar een belangrijk basisprincipe van het leninisme, het democratisch-centralisme, en wilde dat de nadruk gelegd werd op het democratische aspect. Deze oppositie keerde zich tegen de groeiende centralisatie die binnen de partij optrad. Ondanks de interne kritiek en frictie, heerste er een strenge discipline in de partij en zat Lenin stevig in het zadel. In mei 1921 werd op het tiende Partijcongres besloten tot een verbod op factievorming.²¹ Het democratisch-centralisme kon gebruikt worden als instrument en argument om oppositie de mond te snoeren.

Het principe van democratisch-centralisme houdt in dat de partij democratisch is in discussie en centralistisch in handelen. Er is dus in theorie een open discussie mogelijk over zaken zolang er nog geen besluit is genomen. Zodra dat gebeurd is, na stemming, wordt elk partijlid geacht zich achter het besluit van de meerderheid te scharen en elke vorm van discussie te staken. Wanneer iemand het niet eens is met het

²¹ R. Conquest, *The Great Terror. A reassessment* (Londen 2008) 5; Thompson, *A vision unfulfilled*, 180-184.

genomen besluit, is deze eigen mening inferieur aan de mening van de meerderheid. Om eenheid, met name ten opzichte van de buitenwereld, te bewaren wordt er van elk partijlid verwacht de mening te verkondigen of uit te voeren als waren het zijn of haar eigen mening. Daar komt nog bij dat het handelen en de besluiten van hogere partijorganen bindend zijn voor de lagere organen. De term 'democratisch-centralisme' is reeds vanaf augustus 1917 opgenomen in de statuten van de Russische partij.²² Andere communistische partijen namen dit over, zo ook de CPN. De slavist, criticus van het communisme en zoon van communist Gerard van het Reve die slachtoffer werd van de 'partijzuivering'²³ van 1930, K. van het Reve, geeft aan dat hier de bekende uitspraak 'men kan nu eenmaal geen omelet bakken zonder een ei te breken' van toepassing is vanwege de instelling: 'De vijand is ook zo zachtmoedig niet, en wij kunnen ons de luxe van afwijkende meningen niet veroorloven.'²⁴ Als we Van het Reve mogen geloven, werd er dus ook bij deze organisatorische theorie, het democratisch-centralisme, gedacht vanuit een positie ten opzichte van 'de vijand'. Dit vijand-denken is de basis voor de agententheorie. Daarnaast zal in een later hoofdstuk nog uitgebreid aan bod komen dat wanneer men wel een eigen mening verkondigde, oppositie voerde, men steeds vaker verdacht gemaakt werd en deze persoon er op z'n minst 'partijvijandige opvattingen' op na zou houden.²⁵

De Jonge zag bij het schrijven van zijn *Stalinistische herinneringen* (1984) geen reden om het democratisch-centralisme principieel te verwerpen. Hij was van mening dat democratie zich heel goed verdraagt met vrijwillig aanvaarde discipline. De organisatorische structuur is op papier volmaakt democratisch omdat 'bevelen' van beneden naar boven gingen en de verantwoording van boven naar beneden. In deze structuur die door de CPN was overgenomen, waren de basiseenheden de *afdelingen*. Dit waren territoriale afdelingen. In grote steden waren dit buurtafdelingen. Een door de ledenvergadering gekozen afdelingsbestuur, met de voornaamste functie voor de politiek secretaris, leidde de afdeling. De politiek secretaris kreeg instructies van het *district*. Het hoogste orgaan in het district was de districtsconferentie die minstens eens per jaar gehouden werd en bestond uit door de ledenvergadering gekozen afgevaardigden van de afdelingen. Verder koos zij ook het districtsbestuur. Deze

²² Thompson, *A vision unfulfilled*, 180-184; Van het Reve, *Het geloof der kameraden*, 125.

²³ G. Voerman, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale (1919- 1930)* (Amsterdam 2001) 408-412.

²⁴ Van het Reve, *Het geloof der kameraden*, 125-127.

²⁵ Van het Reve, *Het geloof der kameraden*, 129.

bestuurders konden ingezet worden als instructeurs in een bepaalde afdeling om daar het bestuur met raad en daad bij te staan. Bovenaan de organisatiepiramide stond formeel het *partijcongres* dat eens per twee jaar gehouden werd. Het bestond uit afgevaardigden van de districten, gekozen op de districtsconferentie. Het partijcongres koos het *partijbestuur* (P.B.) dat minstens drie tot vier keer per jaar bijeen kwam. Daar werd het *Dagelijks Bestuur* gekozen. Dit is de hoe de organisatie er idealiter uit had gezien. De Jonge en Harmsen schrijven over de discrepantie tussen theorie en praktijk bij de CPN. Harmsen geeft aan dat het *centralisme* het *democratische* verdrong. Dit gebeurde al onder Lenin, die de nadruk had gelegd op een ijzeren discipline en het onvoorwaardelijk uitvoeren van partij-instructies. Verder was een belangrijke factor bij dit centralisme dat de leiding grote bevoegdheden had. Ook De Jonge benadrukt dit:

De 'écht dagelijkse leiding der zaken (én de voorbereiding van de zittingen van dagelijks bestuur en partij-bestuur) [lag] in handen (...) van een nog kleinere *inner circle*: het *secretariaat* (een clubje van vier of vijf man, met de algemeen secretaris Paul de Groot als spil).²⁶

Ondanks het 'formeel-democratische kader' was de sfeer in de partij uitgesproken autoritair. De Jonge geeft verschillende factoren die bijdroegen aan het autoriteitsgeloof en typisch communistisch waren. Zo noemt hij o.a. het geweldige prestige dat werd ontleend aan het behoren tot een 'inner circle', het Dagelijks Bestuur en het secretariaat op nationaal niveau en de dagelijkse leidingen voor de districten. Deze mensen werden gezien als 'de beste mensen'. Een andere factor was dat de leden van het secretariaat en de dagelijkse leiding formeel de *uitvoerders* van de besluiten van partijbestuur respectievelijk districtsbestuur waren, maar in werkelijkheid bleken zij de *leiders* van die organen. Dit betekent dat de formele opbouw van beneden naar boven, in de praktijk omgekeerd was: 'de hogere trap van de organisatie bemoeide zich voortdurend met de lagere.'²⁷ Men ontleende autoriteit niet alleen aan de functie. Het was een combinatie van de functie met de persoonlijkheid van de functionaris.²⁸

²⁶ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 43-49.

²⁷ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 43-49.

²⁸ G. Harmsen, 'Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland', in: idem, *Nederlands Kommunisme. Gebundelde opstellen* (Nijmegen 1982) 13-47, aldaar 36-39; De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 43-52.

Er was dus een grote discrepantie tussen theorie en praktijk wat betreft democratisch-centralisme. De nadruk kwam te liggen op het centralisme, ten koste van het democratische, doordat er een sterk autoriteitsgeloof heerste in de partij. De Jonge benadrukt dat het gebrek aan interne partijdemocratie lag aan de mentaliteit die bij leiding én leden heerste. Een consequentie van de organisatiestructuur, waarbij in de praktijk de bestuurders zo'n belangrijke rol zijn gaan spelen, is dat het van het grootste belang was dat de juiste mensen op de juiste plekken kwamen. De Jonge constateert dat er drie middelen waren die dit doel dienden: Het ingrijpen van de hogere in de lagere regionen, getrapte verkiezingen en voorkeurslijsten. Hij erkent daarbij dat dit systeem er ondermeer toe leidde dat opposanten uit alle functies geweerd werden en slechts bij uitzondering tot afgevaardigde op conferenties en congressen gekozen werden. Hij legt uit dat dit weren van opposanten slechts kon lukken wanneer de meeste partijleden *wilden* dat ze geweerd werden. 'De leden hadden ruime mogelijkheden om invloed uit te oefenen, maar ze vonden – althans in meerderheid – de autoritaire gang van zaken in hun partij lang niet slecht.'²⁹ Dit verklaart De Jonge door de CPN een 'gemeenschap van gelovigen in de leer van het communisme' te noemen, waarbij de bestuurders een soort priesters waren.³⁰

2.2 Organisatorische voorwaarde: De Komintern en 'russificatie'

Zoals is gebleken, is het democratisch-centralisme verbonden met de partijstructuur. Dit is dus tegelijkertijd een organisatorische voorwaarde. Maar daarmee is nog niet alles gezegd. Deze leninistische partijstructuur werd door de CPN overgenomen via de Komintern.

De Communistische Internationale, Komintern, kwam in maart 1919 als Derde Internationale tot stand. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zou het ontbonden worden, om vijf jaar later opgevolgd te worden door de Kominform. Het hoofdkwartier van de Komintern werd gevestigd in Moskou. Haar voorganger, de Socialistische Internationale, was ten onder gegaan bij uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914. Hierboven is al aangegeven hoe Lenin dacht over deze Tweede Internationale. De Komintern wilde in alles het tegendeel van haar voorloper zijn. Op het wereldcongres in de zomer van 1920 werd besloten hoe de Komintern er organisatorisch uit zou zien, naar voorbeeld van de

²⁹ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 49-52.

³⁰ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 49-52.

Russische Communistische Partij, en wat haar verhouding zou zijn tot de aangesloten partijen. G. Voerman geeft in zijn studie naar de CPN en de Communistische Internationale aan dat met het modelleren van de Komintern naar leninistische snit een proces van de 'russificatie' van de wereldpartij op gang kwam.³¹

De CPN trad op 10 april 1919 toe tot de Komintern. Binnen de internationale organisatie ontstond een proces waarin de partijstructuur gelijkgeschakeld werd. De partijen werden formeel afdelingen of *secties* van één wereldpartij. Daarbij schreef de Komintern steeds vaker dwingend voor wat het beleid van de secties moest zijn. Harmsen geeft aan dat het rigoureuze centralisme van de in Moskou zetelende Exekutieve, het door niets te evenaren prestige van de bolsjewiki en de identificatie van de Komintern-politiek met het buiten- en binnenlandse beleid van de Sovjet-Unie ook bepalend zijn geweest voor de verdere ontwikkeling van de CPN. Tegelijkertijd zegt hij er niet genoeg de nadruk op te kunnen leggen dat de communistische partijen in de kapitalistische wereld zich vrijwillig aan de Komintern, aan de politiek van de Sovjet-Unie en van de CPSU hebben onderworpen. Men is ook uit eigen vrije wil lid van de CPN geworden.³² Dat de aansluiting van de CPN bij de Komintern op vrijwillige basis gebeurde, neemt niet weg dat de consequentie van die keuze was dat zij de dwingend voorgeschreven politiek van deze volgden en de partijstructuur, met als één van de basisbeginselen het democratisch-centralisme, overnamen. Daar komt bij dat de Sovjet-Unie een groeiend overwicht kreeg binnen de Komintern. Met andere woorden, Sovjet-Unie en Komintern werden in de praktijk steeds meer één. Voerman stelt na onderzoek dat de CPN op ideologisch, organisatorisch en financieel niveau steeds meer autonomie verloor. 'De *Gleichschaltung* van de CPN kan in 1930 als voltooid worden beschouwd, toen de Komintern de partij gedetailleerd de samenstelling van de nieuwe leiding voorschreef.'³³ Dit verlies van autonomie van de CPN door het centralisme van Moskou schiep de organisatorische voorwaarde voor de toepassing van de agententheorie.

2.3 Mentale voorwaarde: Sovjet-Unie als voorbeeld

Nadat de CPN een sectie geworden was van de communistische wereldpartij, voltrok zich het proces van identificatie met 'Moskou'. Het voetstuk waarop de CPN de Sovjet-

³¹ Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 98.

³² Harmsen, 'Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland', 20-21, 43.

³³ Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 11-12.

Unie had staan, vormt een mentale voorwaarde voor het volgen van het Sovjet-voorbeeld. Wat dit voorbeeld betreffende oppositie en agenten inhield, komt in het volgende hoofdstuk aan bod. Het voetstuk moest eerst gebouwd worden.

Een kleine voorgeschiedenis is hier vereist. Vanaf oktober 1907 gaf een oppositionele groep binnen de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, SDAP, het blad *De Tribune* uit. Dit gebeurde onder de redactie van D.J. Wijnkoop, W. van Ravesteyn en J.C. Ceton. Doordat zij weigerden op verzoek van de partijleiding de uitgave van dit blad te staken, kwam de groep, 'de tribunisten', buiten de SDAP te staan. In 1909 werd onder leiding van het driemanschap Wijnkoop, Van Ravesteyn en Ceton een nieuwe partij opgericht, de Sociaal-Democratische Partij, SDP. In november 1918 zou dit de Communistische Partij Nederland gaan vormen.³⁴

In de periode voorafgaand aan de Revolutie van 1917, zien we een gelijkwaardige verhouding tussen communisten in Nederland en elders. Lenin was voor deze generatie een collega, er was geen sprake van een voetstuk. Er was wederzijdse waardering en kritiek. Lenin had met name grote waardering voor de tribunisten H. Gorter en A. Pannekoek. Een groot twistpunt tussen Wijnkoop en Lenin dat al speelde voor 1917, betrof het nationale zelfbeschikkingsrecht. Verder zat de SDP ook helemaal niet te wachten op internationale samenwerking uit angst compromissen te moeten sluiten. 'Ik voel op 't ogenblik niets voor al dat internationale gedoe (...)'³⁵, aldus Van Ravesteyn in mei 1915. Dit is een heel ander geluid dan wat in de jaren dertig en later te horen was. Ook na de revolutie hadden Wijnkoop en Gorter, naast lof, genoeg kritiek op het verloop van deze revolutie en het steeds zwaarder wordende gewicht van de Russische partij in de Komintern. Een keerpunt in de verhoudingen is het reeds genoemde boekje van Lenin, *De 'Linkse stroming', een kinderziekte*, waarin de compromissen die Lenin meende te moeten doen uiteengezet werden en een te revolutionair geluid van links aangevallen werd. De Nederlandse tribunisten zijn volgens Lenin 'in de war en de kluts kwijt geraakt' en ze 'hebben tot de absurde bedenksels bijgedragen'.³⁶ K. Horner, pseudoniem van Pannekoek, wordt 'bijzonder dom' genoemd.³⁷

Lenin kon niet langer zijn waardering voor Gorter en de andere Nederlanders opbrengen. Dit hele proces staat beschreven in Voerman. Ik noem hier slechts het

³⁴ Harmsen, 'Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland', 18-19.

³⁵ Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 38.

³⁶ Lenin, *De 'linkse stroming'*, 31.

³⁷ Lenin, *De 'linkse stroming'*, 37.

sluiten van het 'filiaal' van de Komintern in Nederland, het Amsterdams Bureau, na de 'ontmanteling als links-communistische uitvalbasis' in 1920; en de harde aanvallen op Gorter die in de ogen van Moskou een te revolutionair en kritisch geluid liet horen. Tijdens het derde wereldcongres in 1921 toen het links-communisme ter sprake kwam, werd Gorter een *vijand van de proletarische republiek* genoemd door G.J. Zinovjev, de Komintern-voorzitter die in 1936 zelf beschuldigd en geëxecuteerd zou worden als vijand.³⁸

Wijnkoop en de zijnen hadden zich dus gelijken van hun bolsjewistische kameraden gevoeld. De jongere generatie CPN-leden keek echter met andere ogen naar Rusland. Zij zagen in de bolsjewiki:

de grote leermeesters die als eersten de proletarische revolutie door hun weergaloze daadkracht, inzicht en offers tot een zegevierend einde hadden gebracht en dat gaf een door niets te evenaren gezag aan hun opvattingen en richtlijnen.³⁹

De Revolutie werd een mythe en de Russen werden steeds meer een te volgen voorbeeld.

We kunnen kortweg concluderen dat er een afstand was ontstaan en een hiërarchische verhouding. Binnen de CPN hadden de partijleiders het centralisme omarmd om hun eigen positie te versterken. Dit terwijl ze zich wel probeerde te verzetten tegen het centralisme vanuit Moskou. Dit leidde tot oppositie binnen de CPN en, door bemoeienis vanuit Moskou, in 1925 tot de val van het leidende driemanschap, Wijnkoop, Ravesteyn en Ceton.⁴⁰ Bij de nieuwe generatie komt een belangrijk politiek mechanisme tot stand, waarbij opposities binnen de communistische partijen zich sterk probeerden te maken door te wedijveren in trouw aan de Sovjet-Unie. Harmsen geeft aan dat hierdoor het kritisch volgen van wat in de Sovjet-Unie gebeurde en een meer bezonnen oordeel over de consequenties van het leninisme voor het revolutionaire socialisme in de kapitalistische wereld bij voorbaat al onmogelijk werd.⁴¹

³⁸ Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 48-52, 90, 118-119, 124.

³⁹ Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 39-56, 98-107; Harmsen, 'Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland', 20.

⁴⁰ Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 133-134.

⁴¹ Harmsen, 'Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland', 20.

Tot dusver is met name het proces beschreven naar een mentale ondergeschiktheid van de zgn. bovenkant van de CPN en de bereidheid tot volgen van het voorbeeld en de politiek die vanuit Moskou voorgeschreven werden. Er was echter ook op een ander niveau sprake van invloed uit de Sovjet-Unie. Dit is een subtielere vorm die zich richt op de onderkant, de 'gewone' CPN-er, vanuit cultuur. Cultuur nam een belangrijke plaats in binnen de nieuwe maatschappij in de Sovjet-Unie. De kunstenaars moesten de doelen en de politiek van de Sovjetregering overbrengen op de massa en de juiste waarden en attitudes die essentieel zijn voor socialisme bij hen inboezemen.⁴² Deze belangrijke taak bleef niet beperkt tot de Sovjet-Unie. Communisten over de hele wereld kregen de films te zien. De eerste zeer succesvolle Sovjetfilm buiten de Sovjet-Unie, was *Pantserkruiser Potemkin* van S. Eisenstein (1925). Deze film was in opdracht van de Sovjetleiders onder de werktitel *De taak der herinnering van de pre-revolutionaire revoltes in 1905* gemaakt. Onder Stalin werd het Socialistisch Realisme de officiële kunst- en literatuurstroming. Dit hield in dat de realiteit in haar revolutionaire *ontwikkeling* weergegeven diende te worden. In de praktijk was het beeld weinig realistisch, maar zeer optimistisch, positief en heroïsch. In Nederland werd door de Vereeniging van Vrienden der Sovjet-Unie, VVSU, avonden georganiseerd waarop de films vertoond werden. Ook de radio had grote invloed. Dankzij de radio voelde het 'socialistische vaderland' dichterbij. De Komintern had een eigen radiostation dat vanaf 1930 Nederlandstalige uitzendingen deed. Veel mensen luisterden hiernaar op collectieve luisteravonden en er werden arbeidersluisterclubs gevormd.⁴³

Ook de boeken moesten een beeld geven van 'de nieuwe mens'. Een mooi voorbeeld wordt gegeven De Jonge. Hij schrijft over 'sowjet-romans' die in Nederland werden uitgegeven. Er werd over het algemeen gebruik gemaakt van verschillende 'schablonen':

De 'positieve held' was gewoonlijk een jonge ingenieur of iets dergelijks, met het hart op de juiste plaats, maar nog wat onervaren en onbesuisd; gelukkig was er dan nog altijd de partijsecretaris, die met zijn wijsheid en grote levenservaring de jonge held in het juiste spoor zette en die verder een toonbeeld van zelfopofferende arbeid voor de partij was; (...) de niet slechte

⁴² Thompson, *A vision unfulfilled*, 184-189.

⁴³ K. Thompson and D. Bordwell, *Film history. An introduction* (Madison 2010) 105-127, 239-248; Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 462.

maar in routine verstarde oudere man die dank zij de Partij tenslotte toch weer goed terecht kwam, en de schurk die in opdracht van een buitenlandse vijand de zaak saboteerde, maar gelukkig te rechter tijd ontmaskerd werd.⁴⁴

Door dit patroon te herhalen, vindt er een zekere vorm van indoctrinatie plaats bij de lezer. Het draagt, op zijn minst, ertoe bij dat men de notie heeft van schurken of agenten in dienst van een buitenlandse vijand. Het werd een bekend fenomeen waar men niet meer van op behoefde te kijken, maar alert op moest zijn.

Er vond dus van bovenaf een verschuiving plaats van een verhouding tussen gelijken naar een hiërarchische verhouding. De nieuwe generatie CPN-ers zagen in de communisten in Moskou grote leermeesters die na verloop van tijd op steeds hogere voetstukken geplaatst werden. Dit was al gebeurd voor de aanvang van de jaren dertig en zal met name na de overwinning van de Sovjet-Unie op nazi-Duitsland in 1945 een nieuwe impuls krijgen. J. Stalin had de wereld bevrijd van deze vreselijke vorm van fascisme en was een held. De wedijver om trouw aan Moskou brengt een mentale ondergeschiktheid met zich mee, samen met de legitimering je tegenstanders te bestrijden met dezelfde middelen als de leermeesters in het oosten doen. Onder Wijnkoop zien we schorsingen, royementen, het niet publiceren van tegengeluid in *de Tribune*, bijvoorbeeld van criticus J. de Kadt, en hier en daar een spion. De leden van de CPN raakten bekend met het geïdealiseerde beeld van 'de nieuwe mens' en de 'agent' of 'spion' door middel van de culturele invloed vanuit de Sovjet-Unie. Het verdacht maken werd gehanteerd als instrument. Stalin zou van dit instrument een methode maken.

⁴⁴ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 31-32.

3. Van instrument naar methode

In 1937 gaf Stalin de rechtvaardiging voor de Zuiveringen door de introductie van het idee dat wanneer het socialisme sterker wordt, de klassenstrijd ook scherper wordt. Hij deed dit in het plenum van het Centraal Comité. Hij sprak in metaforen zoals dat er duizenden mensen nodig zijn om een grote spoorbrug te bouwen, maar slechts enkelen deze kunnen opblazen. Met andere woorden, de Partij kon niet achterover leunen, maar diende waakzaam te zijn en vijanden te ontmaskeren die de goede socialistische samenleving trachtten te ondermijnen. In het rapport van het plenum is te lezen hoe gevaarlijk de agenten zijn.

De spionage en het misleidende werk van de trotskistische agenten van de Japans/Duitse geheime politie was voor sommige kameraden een complete verrassing. (...) Trotskisme is een wilde en onprincipiële bende geworden van saboteurs, misleiders, spionnen en moordenaars, die in opdracht van inlichtingendiensten van het buitenland handelen.⁴⁵

Stalin is de man die van de agententheorie een methode heeft gemaakt. Door op grote schaal deze methode toe te passen, is de theorie onlosmakelijk verbonden met zijn naam. Daarom zal in dit hoofdstuk worden gepoogd een samenvattend beeld te geven van de verdachtmaking en veroordeling van interne oppositie door Stalin. Ook zal worden gekeken naar de CPN die als stalinistische partij deze methode overnam.

K. van het Reve verklaart dat Stalin appelleerde aan bepaalde paranoïde instincten die de mens in groepsverband zo dikwijls vertoont:

de 'grote samenzwering', het diffuse beeld van de vijand, die niet langer duidelijk gedefinieerd is, maar zich 'overal' verborgen en zich in de meest onverwachte stellingen verschanst heeft(...).⁴⁶

⁴⁵ Conquest, *The Great Terror*, 177.

⁴⁶ Van het Reve, *Het geloof der kameraden*, 156-157.

Vervolgens wijst hij op de 'vijfde colonne' in Nederland in de meidagen van 1940, de Joden die 'zich overal genesteld hebben', McCarthy's communisten in het State Department circa 1950 en de 'zionisten' die de Amerikaanse pers beheersen. Opvallend is dat Bakker stelt: '[A]an het eind van de jaren veertig ontstond in Amerika het McCarthyisme, dat neerkwam op heersen, vervolgen en rechtspreken op basis van laster en verdachtmaking.'⁴⁷ Hij heeft een verdedigende houding wanneer hij stelt dat communisten doorgaans van nogal heftige en strijdvaardige gevoelens blijf geven, die zich zowel naar buiten als tegen elkaar kunnen richten, maar zulke gevoelens geen communistisch privilege vormen.⁴⁸ Het inspelen op de menselijke psyche is zeker niet een uitsluitend communistisch of stalinistisch gebruik. Wel zijn de voorbeelden van Van het Reve en het wijzen van Bakker naar de Amerikaanse senator J.R. McCarthy, gebeurtenissen die zich na de jaren dertig voordeden. Het inspelen op bepaalde paranoïde instincten van mensen in groepsverband op een manier waardoor je de hele samenleving beweegt tegen een niet bewezen vijand zonder uiterlijke kenmerken, lijkt dus door Stalin in de Sovjet-Unie als eerst te zijn toegepast. Is er sprake van 'Political Transfer' naar de CPN? De Nederlandse historicus H. te Velde definieert deze term als volgt: 'The migration of political practices across national borders and their use as examples.'⁴⁹ Belangrijk hierbij is dat overname op vrijwillige basis gebeurt. We zagen al dat de communistische partijen in andere landen die verbonden waren aan de Komintern, de stalinistische partijstructuur overnamen. De CPN nam zodoende de methode van de agententheorie via de Komintern van de CPSU over. Er zijn twee kanttekeningen te maken bij deze transfer. Ten eerste was er in de ogen van de communisten één wereldbeweging, één wereldpartij. Nationale grenzen waren niet belangrijk, hoogstens een regio waarbinnen de revolutie opgang moest worden gebracht. Het is dus altijd lastig te spreken van migratie over nationale grenzen, wanneer we het hebben over communisten en de transfer binnen één beweging blijft. Ten tweede was de CPSU dominant binnen de communistische beweging. De andere afdelingen, zoals de CPN, verloren hun autonomie en namen de door Moskou gedicteerde politieke lijn over. De verschillende voorwaarden zijn reeds besproken. Het is dus ook lastig te spreken over een vrijwillige overname van een politieke praktijk.

⁴⁷ M. Bakker, *Wissels. Bespiegelingen zonder berouw* (Weesp 1983) 34.

⁴⁸ Bakker, *Wissels*, 69.

⁴⁹ H. te Velde, 'Political Transfer: An introduction', *European Review of History* Vol. 12, nr. 2 (juli 2005) 205-221.

Het woord 'lastig' is hier gebruikt, omdat het niet onmogelijk is. Met de twee kanttekeningen in het achterhoofd, moet worden geconcludeerd dat wanneer we de definitie van Te Velde toepassen op de agententheorie, er weldegelijk sprake is van Polital Transfer. De toepassing van de agententheorie is een politieke praktijk die migreerde over nationale grenzen, met de Sovjet-Unie als voorbeeld.

3.1 Niets is wat het lijkt

Stalin kon inspelen op de hierboven reeds genoemde paranoïde instincten, oftewel angst, van mensen in groepsverband door te stellen dat er een 'kapitalistische omsingeling' was. De Sovjet-Unie, het vaderland der arbeiders, werd omsingeld door kapitalistische staten die het socialistische land wilden vernietigen, zo was de gedachte. Op deze manier kon de oppositie binnen de socialistische maatschappij van de Sovjet-Unie verklaard worden door te stellen dat deze van buitenaf door het kapitalisme georganiseerd werd. Dissidenten kregen het verwijt 'met buitenlandse hulp' te werken. Zij waren aldus agenten van Japan, de Gestapo, de Britse Secret Service etc. Op deze manier, zo geeft K. van het Reve aan, kreeg ook het binnenlandse politieapparaat een theoretische rechtvaardiging. De angst werd gevoed doordat de agenten van de kapitalistische inlichtingendiensten:

onze bedrijven en fabrieken binnengedrongen, onze instellingen en onze handelsorganisaties (...) zij zijn daar vermomd als 'arbeiders' en 'boeren' binnengeslopen, waarbij ze af en toe ook in de partij wisten door te dringen.⁵⁰

Met andere woorden, iedereen kon een agent zijn. Dit is het 'niets is wat het lijkt'-principe waar Lenin al gebruik van maakte.

De man die volgens Stalin achter heel wat complotten zou zitten was Trotski. Hij was Stalins grootste rivaal. Vanaf de jaren twintig vond er een ware demonisering plaats van de legendarische Trotski. Deze man was het eerste en misschien het grootste obstakel op Stalins weg naar zijn alleenheerschappij, die hij aan het eind van de jaren twintig verkreeg. Zijn strijd tegen Trotski begon als politieke strijd, voordat de zieke Lenin

⁵⁰ Van het Reve, *Het geloof der kameraden*, 156-158.

gestorven was. Vanaf 1923 werkte hij samen met o.a. Zinovjev, die zichzelf ook als opvolger van Lenin zag, aan de ondermijning van de positie van de tweede man in de bolsjewistische hiërarchie. Trotski's achterban werd vervangen of uitgeschakeld als 'rechtse' oppositie, waardoor Trotski geïsoleerd kwam te staan. Gedurende een lastercampagne werd hij tussen 1927 en 1929 achtereenvolgens uit al zijn functies ontheven, geroyeerd en verbannen.⁵¹ Dit bleek niet genoeg voor Stalin. Trotski werd volledig verketterd.

Het werd een ernstige beschuldiging, om 'trotskist' genoemd te worden. De term werd door Zinovjev eind 1923 voor het eerst gebruikt. 'Trotskistisch' werd een bijvoeglijk naamwoord dat gulzig gebruikt werd voor alles dat volgens Stalin niet deugde. 'Rechts' was zelfs het equivalent geworden van 'trotskistisch'.⁵²

De CPN rechtvaardigde het hardhandige optreden tegen Trotski gedurende de jaren twintig. Vanaf 1928 nam de CPN het verbod op fractievorming in haar statuten op, waarmee oppositie onmogelijk gemaakt werd. In *de Tribune* werd verkondigd: 'Wie in die Partij treedt, die geeft ter wille van het klassedoel, van het socialisme, zijn persoonlijke vrijheid van wil op, hij wordt een deel van de Partij.'⁵³ Voerman geeft aan dat in deze periode de 'verruwing' toenam. Zo werd de geroyeerde Wijnkoop op zeer persoonlijke wijze bestreden. Bij zijn terugkeer in 1930 moest hij zich als zondaar aan vernedering onderwerpen en werd hij bijna moreel gebroken. Wijnkoop zou met zijn verzet tegen Moskou 'objectief' de imperialistische reactie hebben gesteund.⁵⁴ De 'trotskist' professor G. Mannoury werd geroyeerd omdat hij het voor Trotski opnam. Dit heeft hij overigens een behoorlijk lange tijd kunnen doen voordat hij in november 1929 uit de partij gezet werd.⁵⁵ H.J.F.M. Sneevliet maakte deel uit van de oppositie die gesteund door de Komintern in 1925 de oude CPN-leiding, onder aanvoering van Wijnkoop, ten val bracht. Slechts twee jaar later verliet hij zelf de partij, na o.a. Komintern-functionaris in China te zijn geweest en voorzitter van de vakcentrale Nationaal Arbeids-Secretariaat, NAS. In 1929 richtte hij samen met zijn aanhangers de Revolutionair-Socialistische Partij, RSP, op die contacten onderhield met Trotski. De RSP

⁵¹ G. Verrips, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991* (Amsterdam 1995) 33; Voerman, *Meridiaan van Moskou*, 184-187, 310-311, 469-470.

⁵² Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 224.

⁵³ Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 464.

⁵⁴ Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 469-470.

⁵⁵ A. A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag 1972) 47-51.

ging in 1935 samen met de Onafhankelijke Socialistische Partij, OSP, op in de Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij, RSAP.⁵⁶

Vanuit de CPN was een ‘meedogenloze vernietigingsstrijd tegen alle schakeringen van het trotskisme’ geproclameerd. In 1936 meldde *de Tribune*:

De strijd tegen de R.S.A.P. is niet alleen een strijd tegen een groep, die geleid wordt door vrienden van de sluipmoord-centrale van Trotski. De strijd tegen de politiek van de R.S.A.P. is ook een strijd tegen de sectarische fouten en tradities van het Nederlandse communisme in het verleden. (...) Tegen de R.S.A.P. moet een onverzoenlijke strijd met uiterste consequentie worden voortgezet, wij moeten niets nalaten om tot de laatste eerlijke arbeider uit haar greep te redden, en haar haar laatste steunpunten in de arbeidersklasse af te nemen.⁵⁷

De CPN verkondigde Sneevliet en zijn partij bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1937 een ernstige nederlaag te hebben toegediend. Hierna zouden de trotskisten ‘in snel tempo tot een groep provocateurs in dienst van het fascisme ontaard’ zijn, die als hoofddoel de ‘belasting van de CPN, de Communistische Internationale en de Sovjet-Unie en het bespioneren van en het verklikken onder de communisten’⁵⁸ hadden gesteld. Sneevliet was de Nederlandse Trotski geworden die, zo werd voorgesteld, zelfs een eigen partij had, beschikte over een kleine vakbond, het NAS, en de bevrijding van het Nederlandse volk belemmerde. Belangrijk is de retoriek in het volgende citaat uit ‘De grondslag voor de stellingname van het Politiek Bureau en het Partijbestuur van de CPN bij de voorbereiding van het Partijcongres voorjaar 1938’, betreffende de trotskisten:

Zij beginnen in de rijen van de sociaal-democratie en de moderne arbeidersbeweging binnen te dringen. Ze hebben invloed op bepaalde elementen der intelligentsia. En de invloed van de trotskisten reikt zonder twijfel tot binnen de eigen rijen. Dit alles vereist dat de partij krachtig front maakt tegen dit gevaar en een taaie, dagelijkse strijd voor de isolering en

⁵⁶ Harmsen, ‘Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland’, 18-22; Online tekst uit: ‘Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland’ (BWSA) van het IISG, <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/sneevliet.html>.

⁵⁷ *De Tribune*, 26-08-1936.

⁵⁸ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 42.

verdrijving van de *trotskistische pest* uit de rijen van de Nederlandse arbeidersbeweging opneemt.⁵⁹ (curs. S.M.)

Er is een gevaar, dat geassocieerd wordt met een ziekte. De pest, nog wel. Een ziekte die met name het beeld oproept van de veertiende eeuw waarin enorme hoeveelheden mensen in Europa besmet raakte en het leven lieten, in een razend tempo! Er waren twee soorten pest: de builenpest en de longpest. De eerste vorm werd verkregen door een bacil dat in de bloedsomloop van een dier of in de maag van een vlo zat. Deze vlo zat verborgen in het haar van een knaagdier, meestal de zwarte rat. De tweede vorm werd overgedragen door de vlo zelf en ging van mens op mens. Belangrijk is dat het trotskisme wordt neergezet als een ziekte die zich over Europa verspreidt en die verborgen zit in ongedierte waardoor je waakzaam moet zijn niet zelf besmet te worden. Daarnaast heeft de pest de bijnaam 'de zwarte dood' gekregen en zwart is de kleur van de fascist. Een analyse kan zijn dat het fascisme de bacil is, Trotski de vlo die het 'gif' in zich draagt en de ratten de trotskistische agenten representeren. Een andere analyse is dat Trotski zelf de bacil is en de vlooiën en ratten staan voor de trotskistische agenten. Hoe dan ook, de communisten moeten een taaie, dagelijkse strijd voeren tegen besmetting.

Even leek het of de CPN uit de pas had gelopen. Het Secretariaat van de Komintern stelde op 10 februari 1937 vast dat er bij de CPN en *de Tribune* sprake was van:

Gebrekkige en onjuiste belichting van het proces, defensieve toon van de krant, opnemen foto van Trotski en citeren van zijn lasterlijke verklaringen in plaats van de volledige ontmaskering van het contra-revolutionaire, fascistische wezen van het trotskisme (...).⁶⁰

De foto bleek het meest schokkend. Opmerkelijk is dat deze foto was geplaatst bij een artikel dat zeker niet pro-Trotski was. In de Sovjet-Unie echter, was deze vijand inmiddels uit alle foto's weggeretoucheerd. Verrips probeert een impressie van de sfeer te geven, door uit te leggen dat Trotski in Moskou 'de satan' in de nieuwe geloofsleer van

⁵⁹ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 42.

⁶⁰ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 36.

Stalin was geworden. Wanneer dus een foto van Trotski, het gezicht van ‘de duivel’, in een communistische krant geplaatst werd, zorgde dit voor opwinding en grote verontrusting. Hoewel het artikel bij de foto niet ‘trotskistisch’ genoemd mag worden, was een klein artikeltje twee dagen eerder in *de Tribune* verschenen waarin Trotski aan het woord kwam. De Komintern deelde mede dat zij het politiek bureau van de CPN ‘verplichtte’ de redactie van *de Tribune* aan een zorgvuldig onderzoek te onderwerpen. De verantwoordelijke redacteur werd als ‘partijvijand ontmaskerd’, ontslagen en uit de partij gezet. *De Tribune* proclameerde weer braaf en feller dan ooit verachting voor Trotski.⁶¹

Tijdens de ‘Moskouse Processen’ in de tweede helft van de jaren dertig was Trotski de eigenlijke tegenstander van Stalin, zo geeft Verrips aan. Hij was als een ‘spookfiguur’ op de achtergrond.⁶² De socioloog A. Stam promoveerde in 1968 op *Van Marx tot Mao* en heeft sindsdien veel over het communisme gepubliceerd. Hij schreef in zijn boek *De CPN en haar buitenlandse kameraden* dat Stalin zich ook in de jaren dertig nog bedreigd moet hebben gevoeld door Trotski. In ballingschap bleef Trotski actief en schreef orthodox-marxistische analyses, die in verschillende talen werden uitgegeven. Het ‘trotskisme’ was buiten de grenzen van de Sovjet-Unie een kleine beweging, maar werd door Stalin tijdens de processen als zeer groot en gevaarlijk voorgesteld.⁶³ Historicus R. Conquest deed onderzoek naar de Grote Zuivering die onder leiding van Stalin in de jaren dertig in de Sovjet-Unie plaatsvonden. Hij ziet in 1932 de aanvang van een periode waarin de ‘Oude Partij’ vervaagd werd. De ‘Oude Bolsjewiki’ waren lid van de partij geworden voor de revolutie van 1917. Volgens Stalin was er sprake van een complot en hij vreesde voor zijn positie. Dat dit laatste niet geheel onterecht was, bleek tijdens het congres in 1934. Bij de stemming voor leden van het Centraal Comité kreeg hij tussen de 150 en 300 tegenstemmen. Van de 139 leden en kandidaat-leden die toen gekozen werden, zouden er 99 (dat is meer dan zeventig procent) binnen vijf jaar gedood zijn. In de periode 1932-1936 zocht hij een manier om oppositie te breken door de fysieke vernietiging van zijn ‘partijvijanden’. Deze fysieke vernietiging werd een nieuwe methode, die op grote schaal toegepast zou gaan worden. De legitimatie hiervoor kwam uit rechterlijke processen. Terwijl Trotski *slechts* verbannen werd, zien

⁶¹ *De Tribune*, 26-1-1937 en 28-1-1937; Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 33-45; A. Stam, *De CPN en haar buitenlandse kameraden. Proletarisch internationalisme in Nederland* (Soesterberg 2004) 22-23.

⁶² Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 33.

⁶³ Stam, *De CPN*, 22.

OVER HET PROCES

Wat Trotzky zegt

MEXICO, 25 Jan. — In een interview heeft Trotzky verklaard, dat het proces te Moskou een weergaloze leugen is. Hij heeft sedert 1923 niet meer met Radek in verbinding gestaan en voegde hieraan toe, dat Radek een man is, die nooit zijn mond kan houden. Indien Trotzky schuldig zou zijn aan hetgeen hem ten laste wordt gelegd, zou hij zich zeker nooit tot Radek hebben gewend.

Trotzky heeft verder aan de „Manchester Guardian" verklaard, dat Pjatakow hem nimmer te Oslo heeft opgezocht. Hijzelf was nimmer te Oslo geweest, behalve dan in gezelschap van de familie Kaudson en zijn secretarissen. Hij, Trotzky, heeft Wladimir Romm nimmer gekend. Indien sprake is van een samenzwering, zegt Trotzky, dan is het een samenzwering van de Gepeoe.

Trotzky probeert dus — dat is uit bovenstaande verklaringen duidelijk — om de lieden die in Moskou terechtstaan, te ontlasten.

TROTZKY,

de verbitterde vijand van de Sowjet-Unie, die alle bewijzen van het proces te Moskou leugens noemt, „took" uit Mexico zonder onderzoek direct, wie Nawasjin vermoord heeft.....

De moord op Nawasjin te Parijs

Een Trotskistische provocatie?

TROTZKY EN DE FASCISTEN HITSEN OP TEGEN DE SOWJET-UNIE

PARIS, 27 Jan. — Het onderzoek inzake de moord op de Russische emigrant Nawasjin wordt met grote energie voortgezet, maar er zijn tot nog toe over de dader of daders geen mededelingen door de politie gedaan. De pro-fascistische pers ontkent in verband met deze moord een ware hetze tegen de Sowjet-Unie.

Onmiddellijk na de moord wisten de pro-fascistische kranten al te vertellen dat de vermoorde de meest intieme vriend was van Sokolnikow en Pjatakow, en dat natuurlijk de GPOe er achter zat.... De leugenaachtigheid van al deze valse beweringen wordt bewezen door de haast waarmee ze gepubliceerd worden: ternauwernood was het lijk ontdekt, of de fascisten wisten al, voordat de politie enig onderzoek had gedaan, wie de moord „begaan" had! De affaire lijkt daarom verdacht veel op een monsterachtige provocatie, waarmee de fascistische anti-communistische actie willen voeren.

Trotzky „ruikt de daders uit Mexico,

Dit wordt bevestigd door het telegram, dat Trotzky uit Mexico heeft gezonden. Ook Trotzky, die alle bewijzen welke dag-in dag-uit over de misdadige actie van zijn werktuigen in de Sowjet-Unie met een handomdraaien „leugens en fantasien" noemt, weet zonder enig bewijs en zonder inlichtingen in Mexico precies te vertellen, wie de moord op Nawasjin gepleegd hebben! Maar wij herinneren ons vroegere voorvallen, b.v. de moord op Doumer door de Rus Gorgoelov, die eveneens een verschrikkelijk-misdadige provocatie van zekere Russische kringen tegen de Frans-Russische toenadering was. De moordenaar Gorgoelov stond toen in verbinding met fascistische, en met Trotskistische elementen....

Uit het onderzoek is al één feit naar voren gekomen, dat de Trotskistische en fascistische ophitsers een regelrechte slag geeft. De Rus Boris Gozewitsj, secretaris van de bond voor de verdediging van de Joodse rechten in Oost- en Midden-Europa heeft verklaard dat hij Nawasjin goed kende. Nawasjin was volgens hem van plan om terug te keren naar de Sowjet-Unie, waar hem een belangrijke post was aangeboden!

Intussen — het onderzoek is aan de gang, en het is te hopen dat in deze provocatorische moordzaak door het onderzoek spoedig klaarheid zal worden gebracht.

„Populaire" schrijft: waarschijnlijk een Gestapo-moord!

In tegenstelling met de houding van „Het Volk", welks Parijse correspondent direct de mogelijkheid van een „communistiche moord" opperde (natuurlijk zonder enige schijn van bewijs!), wijst het socialistische blad van Parijs, de „Populaire" nadrukkelijk op de mogelijkheid van een Gestapomisdad. De „Populaire" deelt mede, dat Nawasjin een actieve actie voerde tegen het indringen van de Hitler-ideologie in de kringen van Russische emigranten. „Wij kunnen hieraan toevoegen — zegt het blad — dat Nawasjin zich aan de strijd tegen de nazi-intriges in de randstaten, in het bijzonder in Roemenië, Polen, enz. gewijd heeft. Men verklaart ons dat Nawasjin en zijn medewerkers twee jaar geleden belangrijke inlichtingen over de militaire voorbereidingen van het Derde Rijk had gekregen. Enige tijd later vond een van de medewerkers van Nawasjin onder zeer mysterieuze omstandigheden de dood. Om het onderzoek niet te storen, zeggen wij niets meer dan dat".

we na 1934 dat honderden mensen, waaronder prominente politieke leiders van de Revolutie, geëxecuteerd werden vanwege vermeende directe betrokkenheid bij een moord waar Stalin waarschijnlijk, zo toont Conquest aan, zelf de opdracht toe had gegeven. Letterlijk miljoenen anderen vonden de dood nadat ze waren beschuldigd en veroordeeld van deelname aan een samenzwering waarvan de moord een onderdeel was. Dit is het begin van het zaaien van paranoia in de samenleving, waardoor Stalin de gehele Sovjetbevolking in zijn greep hield.⁶⁴

Er werden grote aantallen mensen gearresteerd. Dit waren de 'Oude Bolsjewiki', officieren, ambtenaren en andere mensen die deel zouden hebben uitgemaakt van een 'trotskistisch complot'. Daarnaast werden vaak familieleden van deze 'trotskistische Judassen' gearresteerd en geëxecuteerd of verbannen naar kampen. In de jaren 1936, 1937 en 1938 vonden de zogenaamde Grote Processen plaats. Tijdens deze processen gaven de beschuldigten vaak toe deel te hebben uitgemaakt van een complot; zo ook Zinovjev. Hij had in december 1925 tijdens het veertiende congres van de CPSU openlijk de invloedrijke positie van Stalin ter discussie gesteld. In de jaren 1926 en 1927 zien we een machtsstrijd waarbij Trotski en Zinovjev samen oppositie tegen Stalin voerden. In 1936 werd er gesproken over een terroristisch 'trotskistisch-zinovjevistisch centrum' dat ontmaskerd diende te worden. Hoewel het zeer onwaarschijnlijk is dat dit centrum ooit heeft bestaan, bekende Zinovjev tijdens zijn proces. Het werd in deze periode gebruikelijk dat een zaak werd gevormd op basis van valse bekentenissen. Deze bekentenissen werden door terreur verkregen. Een intellectuele en psychologische prikkel om te bekennen, was het argument dat ze het voor de partij deden. Conquest citeert:

De ondervrager vroeg hem of hij zichzelf als bolsjewiek zag en, nadat hij een bevestigend antwoord kreeg, vervolgde met: 'Goed, de partij verlangt van jou, als bolsjewiek, dat je bekend een Engelse spion te zijn.'⁶⁵

Harmsen geeft aan dat hij het zo vreselijk vindt dat sommige beschuldigten 'hun uiterste best deden bij ons [communisten] iedere twijfel aan de juistheid van de gevelde

⁶⁴ Conquest, *The Great Terror*, 23-37.

⁶⁵ Conquest, *The Great Terror*, 119.

doodvonnissen en langdurige gevangenisstraffen weg te nemen.⁶⁶ Hij haalt het befaamde boek van A. Koestler *Darkness at Noon* aan, dat niet geloofd werd maar toch waar bleek te zijn. Conquest benadrukt dat in veel gevallen het argument ‘voor de partij’ gepaard ging met uitputtende verhoren, hitte, gebrek aan voeding, dreigementen jegens familie en de belofte te blijven leven. Het lastig is hierdoor lastig te zeggen wat doorslaggevend was. Zinovjev had bekend op voorwaarde dat hij, zijn familie en zijn volgelingen niet geëxecuteerd zouden worden. Stalin deed een valse belofte.⁶⁷

Wat hielden deze bekentenissen in? Conquest schetst het beeld dat iemand minstens een ‘trotskist’ was wanneer deze was opgepakt en dat men kon degraderen naar spion in dienst van een vreemde mogendheid. De meest voorkomende spionnen in de processen die Conquest analyseert, zijn spionnen in dienst van Duitsland en/of Japan; maar ook de Poolse en Britse inlichtingendienst zouden spionnen in de Sovjet-Unie hebben. Zo lezen we in het verslag van het ‘Pyatakov Proces’ over een zekere Rataichak: ‘Het is niet duidelijk of hij een Duitse of Poolse spion is, maar dat hij een spion is staat vast.’⁶⁸ Nu is het niet geheel ondenkbaar dat er werkelijke spionage plaatsvond. Een enkele agent is daadwerkelijk ontmaskerd.⁶⁹ Bij verruit de meeste mensen lijkt het echter hoogst onwaarschijnlijk of zelfs fysiek onmogelijk dat zij zich schuldig hadden gemaakt aan spionage. Behalve een bekentenis ontbrak dan ook elke vorm van bewijs.

3.2 *Kak izvestno, ne sluchayno*

Een veel gebruikte methode in de retoriek van Stalin, was het gebruik van de zinsneden ‘zoals iedereen weet’ (*kak izvestno*) en ‘het is geen toeval’ (*ne sluchayno*). Conquest geeft aan dat deze zinnen uitermate illustratief en belangrijk zijn. Wanneer er gesteld wordt: ‘Zoals iedereen weet zijn trotskisten nazi-agenten’, is het zeer moeilijk in een autoritaire staat om hier tegenin te gaan; terwijl het idee dat niets toeval is, een paranoïde formulering, het mogelijk maakt om elke onvolkomenheid en zwakte uit te leggen als deel van een bewust complot.⁷⁰ Met name tijdens het derde showproces in 1938, toen elke vorm van oppositie al vernietigd was, werden alle beschuldigingen van ‘terreur’,

⁶⁶ Harmsen, ‘Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland’, 40-42.

⁶⁷ Conquest, *The Great Terror*, 35, 71-108, 119-120, 161; Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 278-279, 309.

⁶⁸ Conquest, *The Great Terror*, 161.

⁶⁹ Conquest, *The Great Terror*, 270-271.

⁷⁰ Conquest, *The Great Terror*, 56.

‘sabotage’, ‘verraad’ en ‘spionage’ aan elkaar gekoppeld en gepresenteerd als een grote samenzwering.⁷¹

3.3 De CPN als stalinistische partij

[E]en manier (...) die gekenmerkt werd door karaktermoord, onheuse persoonlijke aanvallen en uit de lucht gegrepen beschuldigingen. Een wijze van bejegening van andersdenkenden die al in het begin van de jaren dertig in zwang raakte. Het was onderdeel van een wereldbeschouwing waarin – in navolging van het Sovjet-voorbeeld - tegenvallers, conflicten en problemen verklaard werden uit samenzweringen, complotten, verraad en het bestaan van vijfde colonnes in eigen rijen.⁷²

Dit schrijven A. Koper en M. van Weezel in de inleiding van de bundel met documentatie over het conflict tussen de CPN en de Bruggroep, over de CPN en haar manier van omgaan met critici, opposanten en (ex-)leden. Zij stellen dus dat de methode begin jaren dertig ‘in zwang’ raakte bij de CPN naar voorbeeld van de Sovjet-Unie. Maar het Sovjetvoorbeeld was meer dan dat. Zoals Verrips aangeeft in zijn geschiedenis van de CPN, had de aansluiting bij de Comintern de CPN verplicht tot overname van de Russische vorm van partijorganisatie en werd bovendien de stijl van de CPSU, met haar verheerlijking van de leiders en ‘demonisering’ van wie er andere meningen op na hielden, meer en meer nagebootst. Verrips ziet dus de wortels van de agententheorie in de Sovjet-Unie. Bovendien was de overname van de methode verplicht. Ook volgens Harmsen zit het moreel kapot maken van personen in de structuur van de stalinistische partij want, zo beredeneert hij, omgangsvormen binnen en buiten de partij behoren tot de informele beginselen van deze partij.⁷³

De stalinistische partij, wat hield dit in? De Jonge geeft aan dat de term ‘stalinisme’ een term was die werd gehanteerd door Stalins verslagen tegenstanders, zoals Trotski, in de vroege jaren dertig. Zij wilden hiermee aangeven dat Stalins ideeën een afwijking waren

⁷¹ Conquest, *The Great Terror*, 341-343.

⁷² J. Divendal, A. Koper en M. van Weezel ed., *De moeizame destalinisatie van de CPN. Documentatie over het conflict tussen de CPN en de Bruggroep – toen en nu* (Amsterdam 1982) 9-25.

⁷³ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 5; Harmsen, ‘Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland’, 39-40.

van de ware marxistisch-leninistische leer. Inmiddels is het gebruikelijk om met 'stalinisme' een politiek en maatschappelijk stelsel aan te duiden, dat zich na Lenins dood in de Sovjet-Unie ontwikkelde en dat omstreeks 1937 voltooid was. Dit was een stelsel waarbij de dictatuur van één partij verder ontaardde in de dictatuur van een kleine groep en tenslotte van één man. De Jonge zet uiteen wat het stalinisme voor de communisten in Nederland, ofwel het Nederlands stalinisme, betekende. Hij maakt hierbij gebruik van een lezing van Harmsen op een congres over 'Stalinisme en destalinisatie' in 1979. Harmsen beschrijft zijn analyse ook in zijn artikel 'Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland'. Als eerste kenmerk wordt het rechtvaardigen van alles wat de Sovjet-Unie betreft genoemd. De Jonge voegt daaraan toe dat de partijpolitiek werd afgestemd op de belangen van de Sovjet-Unie, desnoods ten koste van het belang van de eigen natie of eigen arbeidersklasse. Vervolgens wordt het navolgen van de slechte Sovjetvoorbeelden genoemd, '(natuurlijk voor zover mogelijk in een land, waar de communisten niet aan de macht zijn)'⁷⁴: de verstarring en dogmatisering van de leer, de persoonsverheerlijking en de bureaucratisering van de partij. Harmsen spreekt over een dusdanig bestuurlijk centralisme, dat de oppositie door fragmentatie zeer moeilijk effectief kon optreden; fractievorming was een doodzonde en afwijkende opvattingen wezen op het binnendringen van de klassevijand in de partij. Het laatste kenmerk is het overnemen van de door Stalin geïntroduceerde methoden om tegenstanders (vooral sociaal-democraten) en dragers van afwijkende meningen in eigen rijen te diffameren en moreel kapot te maken. Harmsen noemt hier 'de subjektieve 'agententheorie''. Daarnaast zijn er kenmerken die niet aan Stalin zelf toe te schrijven zijn aangezien ze al onder Lenin tot stand waren gekomen, maar die wel kenmerkend waren voor de CPN gedurende de Stalin-periode en daarom kenmerkend zijn voor CPN als stalinistische partij: het door dik en dun vasthouden aan het revolutionaire perspectief; op grond daarvan onvoorwaardelijke bestrijding van de sociaal-democratie en het vakbondsbeleid; de neiging tot 'arbeiderisme' in combinatie met anti-intellectualisme; de 'voorhoede-pretentie; zgn. 'cellenbouw' in massa-organisaties en het op basis van het marxisme-leninisme afdwingen van ideologische eenheid. Dit stalinisme beheerste de CPN, zo geeft De Jonge aan, vanaf midden jaren dertig. We zien hier de agententheorie

⁷⁴De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 17-19.

terugkomen als kenmerk van het Nederlands stalinisme. Het is een onderdeel van de stalinistische partij die de CPN was.⁷⁵

⁷⁵ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 17-19; Harmsen, 'Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland', 17.

Deel 2.

4. Agenten in de Koude Oorlog

De periode 1945-1955 bestaat uit twee fasen die zeer van elkaar verschillen. De eerste fase, 1945-1947, werd gedomineerd door de overwinning van Stalin op Hitler. De communisten genoten een gunstige positie in de naoorlogse samenleving van Nederland. Zij hadden een belangrijke rol gespeeld bij het verzet tegen de nazi's. Er was een traditie van CPN als deel van het nationaal-democratisch verzet ontstaan. Het dagblad van de CPN *de Waarheid* was voor velen de illegale krant die tijdens de bezetting gelezen werd en waar men nu een abonnement op nam. In de eerste maanden na de bevrijding was *de Waarheid* het grootste dagblad in Nederland. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei 1946 behaalde de CPN 10,67% van de stemmen. Een historisch record voor de partij; de aanhang was sinds 1939 verdriedubbeld. Dat men, zowel bij de CPN zelf als bij andere linkse partijen, op nog meer winst had gerekend geeft aan hoezeer de communisten *in* de samenleving stonden. Het bleek van korte duur.⁷⁶

De tweede fase, 1948-1955, behelst de Koude Oorlog. Kenmerkend voor deze periode is de grote spanning tussen de Sovjet-Unie enerzijds en de Westerse landen anderzijds. De Nederlandse communisten kwamen weer in een geïsoleerde maatschappelijke positie. Van de CPN als 'linkervleugel van de Nederlandse arbeidersbeweging' werd al gauw met geen woord meer gerept, zo zegt Harmsen. Het navolgen van de bolsjewistische partij in de Sovjet-Unie was weer het devies binnen de CPN. Vanuit de Nederlandse politiek en de maatschappij werd na de communistische machtsovername van Tsjecho-Slowakije in februari 1948 opgeroepen tot verzet tegen het communistische gevaar. Het kabinet-Beel nam gerichte maatregelen tegen de CPN. Een verbod van de CPN werd als optie genoemd, maar met name de Partij van de Arbeid minister van Sociale Zaken W. Drees wees dit af. Wel kwam er een verbod voor ambtenaren om lid te zijn van een communistische organisatie. Men was dus binnen een periode van twee jaar, tussen de verkiezingen in 1946 en februari 1948, van populaire

⁷⁶ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 223-234; Harmsen, *Herfsttijloos*, 188-189.

partij vervallen naar een partij die bijna verboden werd. Een zeer grote omslag in de maatschappelijke positie.⁷⁷

4.1 Een lichtend voorbeeld in tijd van Koude Oorlog

De Nederlandse communisten hadden reeds een ondergeschikte houding ten opzichte van de Sovjet-Unie. Met het ontstaan van de Koude Oorlog intensiveerde dit. In het levensverhaal van Harmsen komt de Koude Oorlog zeer vaak naar voren als een soort kader waarbinnen het CPN-leven zich afspeelde. Ook De Jonge en Gortzak geven aan dat de Koude Oorlog de sfeer in de CPN grotendeels bepaald heeft. Twee jaar na de oorlog, in oktober 1947, werd het Communistische Informatie Bureau (Kominform) opgericht. Deze nieuwe communistische organisatie werd de tegenhanger van het Westerse Marshall Plan en later de NAVO. Nederland had zich in 1949 als een van de eerste landen aan bij de NAVO aangesloten. Er heerste een algemeen gevoel in Nederland dat samen met de Amerikanen, 'die ons eerder van de Duitsers hadden bevrijd', nu een nieuw gevaar in de vorm van het communisme moest worden bezworen.⁷⁸ De partij nam een positie van vrijwel volledig isolement in binnen de samenleving, waarbij er sprake was van een wisselwerking: enerzijds de grote druk die werd uitgeoefend vanuit de samenleving en de politiek op de CPN en de isolerende maatregelen vanwege de goedkeuring door de partij van wat de Sovjet-Unie deed; anderzijds ging de partij zich naarmate het isolement groter werd nog meer identificeren met de Sovjet-politiek. Het isolement was hierdoor zowel gedwongen als zelf verkozen. Een gevolg was dat men in de CPN steeds verder verwijderd kwam te staan van de Nederlandse werkelijkheid. Dit gold vooral voor hen die tot de kaderleden behoorden en zich voor honderd procent in dienst van de CPN stelden. Onder leiding van P. de Groot vereenzelvigde de CPN zich, net als voor de oorlog, met de politiek en de stijl van propaganda voeren die vanuit Moskou voorgeschreven werd.⁷⁹

De 'verideologisering' van de communistische beweging nam extreme en groteske vormen aan, schrijft Harmsen. Voor de communisten in Nederland 'straalden

⁷⁷ D. Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog* (Amsterdam 2007) 14-19, 38-39; Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 223-234; Harmsen, *Herfsttijloos*, 188-189.

⁷⁸ Engelen, *Frontdienst*, 17-19.

⁷⁹ De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 104-105; H. Gortzak, *Hoop zonder illusies. Memoires van een communist* (Amsterdam 1985) 267-269; Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 257-275; De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 22-26; Harmsen, 'Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland', 24.

(...) het ideaal van de Sovjet-Unie en de grootheid van Stalin helderder dan ooit.⁸⁰ De Jonge spreekt over de Sovjet-Unie als een *lichtend voorbeeld*.⁸¹ Een illustratief voorbeeld vormt de scholing. Harmsen was in mei 1947 aangesteld voor scholingswerk. Vanaf januari 1949 leidde hij in verschillende districten de wekelijkse scholing van inleiders op kadercursussen over de *Korte geschiedenis van de Communistische Partij der Sowjet-Unie (bolsjewiki)*. Toen Harmsen op de bijeenkomst van scholingsleiders te horen kreeg dat de scholing gebaseerd diende te zijn op dit boek, maakte hij bezwaar. Hij vond dat de scholing in Nederland niet gebaseerd moest worden op de geschiedenis van Rusland en de Sovjet-Unie. Er werd hem 'kort maar krachtig duidelijk [gemaakt] dat wij van het 'grote voorbeeld' meer te leren hadden dan van de Nederlandse arbeidersbeweging (...).'⁸² Er was, kortom, een sterk geïdealiseerd beeld van dit land. Dat deze propaganda geloofd werd, verklaart De Jonge als volgt: '[W]ij wisten echter niet beter: er gingen in die tijd vrijwel geen Nederlanders naar de Sowjet-Unie (...); berichten over het sowjetleven in de niet-communistische pers beschouwden we als leugens.'⁸³ We lezen ook bij Gortzak, bijvoorbeeld, dat vakanties inderdaad vaak naar 'volksdemocratische landen' gingen en vrij weinig naar de Sovjet-Unie zelf. Toch lijkt het waarschijnlijker dat er een psychologische verklaring is voor het geloven in een ideologie. Het argument 'we wisten niet beter' is op zijn minst onvoldoende en daardoor zeer zwak. De Jonge noemt wel een moreel aspect, namelijk het geloven dat betrekkingen tussen mensen in de Sovjet-Unie veel beter waren dan in de kapitalistische wereld. Dit lijkt echter meer een onderdeel van de propaganda en het 'sterk geïdealiseerde beeld', dan een verklaring van het geloof daarin. Harmsen geeft aan dat hij de Sovjet-Unie 'beschouwde als het socialistiese bolwerk, als de onvoorwaardelijke verdedigster van de proletariëse en koloniale revolutie waar ook ter wereld en als de hoedster van de wereldvrede.'⁸⁴ In Stalin zag hij de leider van het wereldproletariaat en de voortzetter van het marxisme-leninisme. In zijn ogen had de overwinning van de Sovjet-Unie op Hitler-Duitsland bewezen dat de trotskistenprocessen in de jaren dertig een einde hadden gemaakt aan een potentiële vijfde kolonne. 'Aan de berichten over terreur en concentratiekampen die de niet-kommunistiese pers steeds frekwenter en nadrukkelijker lanceerde, hechte ik geen

⁸⁰ Harmsen, 'Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland', 24-33.

⁸¹ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 30.

⁸² Harmsen, *Herfsttijloos*, 177; Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 282-283.

⁸³ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 30.

⁸⁴ Harmsen, 'Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland', 13.

geloof.’⁸⁵ Wat de psychologische verklaring is voor het geloven en volgen van dit lichtend voorbeeld dat bestond uit een sterk geïdealiseerd beeld, zou een interessant onderzoek zijn dat buiten deze studie valt. Dat het als zodanig aanwezig was bij de CPN, zal men moeten weten om hun politiek te begrijpen.

In 1953 stierf Stalin. Dit bracht bij veel communisten grote verslagenheid. Ook Harmsen had destijds grote sympathie voor de Sovjetleider. Achteraf verontschuldigt hij zich hiervoor door aan te geven dat zijn positieve beeld door een gebrek aan directe informatie niet gecorrigeerd was. Al zijn kennis kwam uit tweede hand.⁸⁶ Dit is het hierboven genoemde ‘ik wist niet beter’-argument, veroorzaakt door de vervreemding van de werkelijkheid. Het bewonderen en opkijken naar Stalin was een collectief gebeuren waarin hij zich door het enthousiasme van anderen had laten meesleuren. Gortzak beschrijft dat ‘wij’ in Stalin de man verloren die als leider van het anti-fascistisch verzet van doorslaggevende betekenis was geweest voor Hitlers nederlaag. ‘Zijn dood ervoer ik als een groot verlies voor het internationale communisme.’⁸⁷ Gortzak wijst op de ontwikkeling van een aantal Oost-Europese landen ‘in ‘volksdemocratische’, socialistische richting. Deze historisch-belangrijke gang van zaken hadden we, daar was ik vast van overtuigd, aan Stalin te danken.’⁸⁸ Al met al besteedt Gortzak slechts een halve pagina aan Stalins dood, waarbij zijn kernpunt is dat de overtuiging dat de communistische wereldbeweging een nieuw tijdvak inging ruim opwoog tegen de teleurstellingen die hij ook ervoer.⁸⁹

4.2 Kritisch, te kritisch, imperialistisch

Er zijn al heel wat zogenaamde afwijkingen in de vorm van -isme’s voorbij gekomen. De Jonge maakt een tweedeling in de afwijkingen: de onschuldige afwijkingen zoals ‘sectarisme’, ‘practicisme’, ‘formalisme’; en de echte ‘ketterijen’ die aan ‘*de invloed van de vijand*’ werden toegeschreven. Wanneer iemand een kritisch argument aandroeg, dat een argument van de vijand zou zijn, oftewel ‘de stem van de vijand’, werd dit een persoon ‘waar je op moest letten’. Dit werd een steeds grotere groep mensen. Uiteraard had dit verwijt een verlamme werking op de discussie. De ergste beschuldiging was

⁸⁵ Harmsen, ‘Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland’, 13.

⁸⁶ Harmsen, *Herfsttijloos*, 311-313.

⁸⁷ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 293.

⁸⁸ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 293.

⁸⁹ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 293.

het zijn van een trotskist, 'de zonde waarvoor geen vergeving bestond!'⁹⁰ Deze beschuldiging is geenszins een fenomeen van uitsluitend de jaren dertig. Veelzeggend is dat Harmsen, nadat hij in 1949 in *P&C* het stuk 'De ontwikkeling van het trotskisme' had gepubliceerd, het verwijt kreeg dat hij 'er niet genoeg van uitging dat trotskisten politespionnen of anderszins betaalde agenten waren'.⁹¹ Hij legt uit dat hij tegenover de pure agenten-theorie van de partij een sociaal-economische verklaring voor het provocerende optreden van links-radicalen had gesteld.⁹² Iemand kon verdacht worden door de mening die geuit werd, maar vaker door bepaald gedrag en vooral door de contacten die werden onderhouden met bijvoorbeeld sociaal-democraten of, erger, trotskisten. Erger dan deze 'spionitis', zoals De Jonge het noemt, was de 'sfeer van wat wij zelf 'waakzaamheid' noemden en wat meer permanente achterdocht was.'⁹³ Ook Bakker bevestigde in 1981 dat de achterdocht naar elkaar toe zeer bepalend werd. 'In onze gedachtegang speelde de samenzwering een grote rol. Dat was bijna een geloofsartikel.'⁹⁴

Koper en Van Weezel geven aan dat in de periode na de Tweede Wereldoorlog een klimaat ontstond waarin de jacht op agenten en vermeende agenten tot de gebruikelijke 'rituelen' behoorde. Zij geven aan dat de grens tussen politiek en paranoia zeer gemakkelijk kon worden overschreden. Het uitschakelen en daarna verguizen van critici was dan ook zeker niet ongebruikelijk. Tussen 1947 en 1950, toen vanuit Moskou een campagne tegen 'titoïsme', 'burgerlijk nationalisme' en 'cosmopolitisme' werd geïnitieerd, hanteerde de CPN 'de royementsbijl uit de losse pols'. Met name CPN-leden die een rol hadden gespeeld als de zogenaamde 'juli-oppositie' die zich in 1945 had verzet tegen De Groots voornemen om de partij op te heffen, werden daarvan toen slachtoffer. De Groot had reeds in 1946 op het congres verklaard: 'Onze politiek is de politiek van Stalin en wij kunnen ons Stalinisten noemen.'⁹⁵ Concreet hield dit in dat het veiligheidsapparaat van de CPN onder leiding van J. Brandenburg in dienst stond van het ontmaskeren van trotskisten.⁹⁶

⁹⁰ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 52-54.

⁹¹ Harmsen, *Herfsttijloos*, 249.

⁹² Harmsen, *Herfsttijloos*, 250.

⁹³ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 54-55.

⁹⁴ Divendal, Koper en Van Weezel ed., *De moeizame destalinisatie*, 15.

⁹⁵ Stam, *De CPN*, 23.

⁹⁶ Divendal, Koper en Van Weezel ed., *De moeizame destalinisatie*, 9-25; Stam, *De CPN*, 23.

Verrips behandelt in zijn geschiedenis van de CPN een onderzoek naar 'de gedragingen van Van de Gaag c.s.'. Dit was een onderzoek in maart 1950, dat De Groot nodig achtte, met als doel uit te zoeken welke pogingen gedurende en na de Tweede Wereldoorlog gedaan waren door de imperialistische geheime diensten in de partij binnen te dringen. Volgens het rapport van de kadercommissie, dat volgens Verrips in feite bestond uit De Groot en Annie Averink, was de diplomaat J. van de Gaag *ontmaskerd als agent der Anti-Communistische Geheime dienst*. De verzetsheld G. Wagenaar, Kamerlid en lid van het Dagelijks Bestuur, speelde een grote rol in deze conclusie. Hij was de enige die Van de Gaag kende en hij had hem beschreven als een agent van de Britse geheime dienst. Wagenaar had in zijn verklaring ook anderen beschuldigd, waarvan D. Goulouze de meest bekende. Op grond van deze verklaring werd de 'voorlopige conclusie' van de CPN-leiding dat 'na het stukslaan van het eerste Driemanschap der partij [met Paul de Groot] de Intelligence Service door middel van Goulouze getracht heeft invloed op de partijleiding te krijgen (...)'.⁹⁷ Verrips benadrukt: 'Zonder dat er ook maar één archiefstuk of één suggestie in één getuigenverklaring over is te vinden, ook niet die van Wagenaar, werd gesteld: 'Goulouze werkte *tijdens de gehele bezetting* (curs. GV) met Van der Gaag nauw tezamen.'⁹⁸ Ook werd Goulouze beschuldigd van 'verraad aan zijn medewerkers gedurende de bezetting en werk voor de Gestapo tijdens zijn arrestatie'.⁹⁹ De conclusie werd in 1951, in het *Leerboek der Arbeidersbeweging*, gepubliceerd. Goulouze, W. van Exter en A.J. Koejemans, de 'juli-oppositie', zouden banden hebben met 'agenten van de Anglo-Amerikaanse imperialistische geheime diensten' waaronder Van der Gaag, die 'in de spionageprocessen Louwers c.s. in Tsjecho-Slowakije als anti-communistische agent bekend is geworden'¹⁰⁰.

Gortzak geeft aan in een paragraaf die de titel 'Gevoel van onmacht' draagt, dat hij het er moeilijk mee had dat mensen zoals Goulouze, die in de oorlogsjaren verantwoordelijk en gevaarlijk verzetswerk hadden gedaan, nu op deze manier buiten de partij kwam te staan.¹⁰¹ Vanaf 1935 had Goulouze voor de Komintern gewerkt, naast zijn functie als directeur van de aan de CPN gebonden uitgeverij Pegasus. Aangezien veel communistische partijen onder illegale verhoudingen moesten opereren, beschikte de Komintern over een aparte organisatie ter instandhouding van de internationale

⁹⁷ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 286-288.

⁹⁸ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 286-288.

⁹⁹ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 286-288.

¹⁰⁰ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 286-288.

¹⁰¹ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 246; Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 286-288.

verbindingen tussen de communistische partijen onderling en met de Executieve in Moskou. Deze organisatie werd de OMS genoemd, een afkorting vanuit het Russisch voor Afdeling voor Internationale Verbindingen.¹⁰² Met Hitler aan de macht in Duitsland, werd de OMS van Berlijn naar Amsterdam overgebracht. In 1937 kreeg Goulloze de opdracht om de OMS te ontbinden en een nieuw apparaat op te zetten. Met het uitbreken van de oorlog nam de betekenis van dit door Goulloze opgebouwde netwerk enorm toe. Naast het doorgeven van berichten, werden er nu ook inlichtingen verzameld en doorgezonden. Hij wist vijf zenders te plaatsen die in 1943 stilgelegd moesten worden aangezien naaste medewerkers opgepakt werden. ‘Chef’ Goulloze was, met andere woorden, een agent voor de Komintern. Nadat dit werk stil kwam te liggen, kwam hij kort in de illegale leiding van de CPN. In november 1943 werd hij gearresteerd.¹⁰³

Goulloze overleefde zijn gevangenschap en was aanwezig op de turbulente juliconferentie in 1945. Hier voerde hij samen met onder andere Van Exter, B. Polak en B. Brandsen oppositie tegen De Groot die met een krappe meerderheid tot politiek secretaris gekozen werd. De gevolgen voor Goulloze en Van Exter staan hierboven beschreven. In 1948 werd Goulloze als lid van de partij geschorst, waarna een lastercampagne opgang kwam. Polak en Brandsen hadden de verdachtmaking nog tegood. Goulloze had een uitgeversvergunning en was als derde man betrokken geraakt bij de nieuwe uitgeverij Republiek der Letteren. Ironisch genoeg gaf hij het boek van M. Sayers en A.E. Kahn, *De Grote Samenzwering* in 1946 uit. Een boek waarin de samenzwering van de imperialistische landen en met name Trotski en de trotskistische agenten beschreven wordt.¹⁰⁴

Op 6 maart 1953 werd er een spoedzitting van het Dagelijks Bestuur bijeengeroepen met twee punten op de agenda: het overlijden van Stalin en de eis aan Polak om zijn Raads- en Statenlidmaatschap neer te leggen door zijn kritische opmerkingen in verband met het artscomplot. Een klein bericht op de achterpagina van de Russische krant *Pravda* van 13 januari 1953, leek nieuwe zuiveringsprocessen in de Sovjet-Unie aan te kondigen. Dit vanwege een vermeend complot van een misdadigersbende met

¹⁰² G. Harmsen, *Rondom Daan Goulloze. Uit het leven van kommunisten* (Nijmegen 1980) 123-143.

¹⁰³ Harmsen, *Rondom Daan Goulloze*, 123-143,

¹⁰⁴ Harmsen, *Rondom Daan Goulloze*, 232-244; M. Sayers en A. Kahn, *De Grote Samenzwering* (Amsterdam 1946) passim.

negen artsen, waaronder zes van joodse afkomst. Zij hadden leiders van de CPSU vermoord of willen vermoorden. Later zou blijken hoe ironisch de situatie was. De hoofdverdachte, professor Winogradov, was de lijfarts van Stalin. Hij had Stalin op grond van verschijnselen van achtervolgingswaan aangeraden het werk neer te leggen. Vervolgens werd dit uitgelegd als een 'samenzwering van voornamelijk joodse artsen'. Polak, zelf joods en de huisarts van menig communist, had in de auto in een vertrouwelijk gesprek met een partijgenoot gezegd dat hij 'op grond van dergelijke berichten wel een politieke maar geen medische uitleg kon geven aan wat er gebeurde.'¹⁰⁵ Dit kwam bij De Groot terecht, wat leidde tot een snelle royementsprocedure. Harmsen beschrijft dat men Polaks royement met instemmend handgeklap goed had gekeurd. 'Een gevaarlijke partijvijand was ontmaskerd.'¹⁰⁶ Het bleef niet bij een royement. Zo wees De Groot, ook een jood, Gortzak erop dat hij een nieuwe huisarts moest zoeken omdat hij geen contact meer met hem mocht onderhouden. Gortzak had naar eigen zeggen het volste vertrouwen in Polak als arts en wilde niet ingaan op de openlijke uitnodiging tot broodroof. De Groot sprak de dreigende woorden uit dat de consequenties dan voor hem zouden zijn.¹⁰⁷

Uit Moskou kwam zes weken na de dood van Stalin het bericht dat de beschuldigingen vals waren geweest. Brandenburg, Wagenaar en Gortzak zorgden ervoor dat Polak weer in de partij werd opgenomen. 'Door de voordeur eruit geschopt kwam Polak geruisloos door de achterdeur weer binnen. (...) [Met] een zeer halfhartige rehabilitatie. Van de artsenvervolging waar het om begonnen was, werd in de verklaring van november 1953 met geen woord gerept, maar wel had 'kameraad Polak erkend ernstige politieke fouten te hebben gemaakt. (...)''¹⁰⁸ Ook in de partijkrant *de Waarheid* werd slechts gesproken over fouten die hij erkend had.¹⁰⁹

Er waren mensen die met 'de stem van de vijand' spraken. Zij gebruikten argumenten die de vijand ook aandroeg. Met andere woorden, zij waren kritisch. Deze partijgenoten moesten in de gaten gehouden worden. Daarnaast waren er mensen die *te* kritisch waren. Dit waren spionnen en agenten die de vijand gestuurd had om de partij te

¹⁰⁵ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 305-306.

¹⁰⁶ Harmsen, *Herfsttijloos*, 313-314.

¹⁰⁷ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 305-306; Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 292.

¹⁰⁸ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 292.

¹⁰⁹ *De Waarheid*, 5-12-1953; Harmsen, *Herfsttijloos*, 313-314; Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 305; Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 292.

schaden. Men moest waakzaam zijn en deze agenten ontmaskeren. Dit leidde voornamelijk tot achterdocht en soms tot royementen. De vijand, tot slot, manifesteerde zich in de vorm van een imperialistische geheime dienst.

5. Casus Harmsen

Wantrouw en angst: uit functie ontheven

Harmsen kreeg op 27 oktober 1951 medegedeeld dat hij door de CPN-leiding uit zijn functie als landelijk scholingsleider was ontheven. In de eerste instantie leek er geen probleem te zijn. Na vijf jaar, zo werd hem verteld, was het tijd om van functie te veranderen. De mededeling had hem niet geschokt. Het was niet bij hem opgekomen te denken dat er bezwaren waren tegen zijn politieke opvattingen. 'Als dat het geval was zou zich dit in de afgelopen vijf jaar wel geuit hebben in kritiek op mijn werk!'¹¹⁰ Na de Tweede Wereldoorlog had hij besloten zich volledig in te zetten voor de CPN, maar nu kwam dit als een gelegenheid om voor zichzelf te kiezen. Hij vroeg ontslag en ging studeren. Terugblikkend zegt Harmsen dat het maar goed was dat hij deze keuze had gemaakt, omdat de situatie lang niet zo onschuldig was als dat het leek. Dat er meer aan de hand was, merkte hij aan zijn partijomgeving. Pas vijf jaar later kreeg hij van Harry Verheij uitleg. Deze kwam namens het partijbestuur vragen of Harmsen weer in dienst wilde komen van de CPN en legde op verzoek van Harmsen uit dat zijn afzetting gezien moest worden in het kader van de verheviging van de Koude Oorlog. Hierdoor werden alle bestuurders en functionarissen 'van wie men te weinig afwist of die te veel hun eigen gedachten en contacten buiten de partij hadden, buitengesloten en alleen nog op het laagste niveau geduld.'¹¹¹ Harmsen had een raden-communistisch en links-radicaal verleden en daarnaast 'sputterde' hij nog wel eens. Ook kan het zijn, zo geeft hij aan, dat zijn omgang met bepaalde mensen een rol heeft gespeeld.¹¹²

Door de Koude Oorlog intensiverde de angst en het wantrouwen bij de partijleiding, waardoor mensen waar ze niet zeker van waren, ontheven werden uit hun functie. De manier waarop, is achterbaks te noemen aangezien dit motief verborgen bleef en er andere beschuldigende argumenten werden aangedragen. Het wantrouwen was gebaseerd op het verleden van iemand, een verkeerde houding of gedachten in het heden of contacten met 'verkeerde' mensen; en vaak een combinatie hiervan. Onder de categorie 'verkeerde' mensen vielen mensen van buiten de partij en, voornamelijk, ex-partijgenoten die geroyeerd waren. Jaap Wolff spreekt in 1982 zelfs van de *obsessies* van de Koude Oorlog. De steeds dreigende mogelijkheid van een oorlog en scherpe grenzen

¹¹⁰ Harmsen, *Herfsttijloos*, 255-263.

¹¹¹ Harmsen, *Herfsttijloos*, 255-263.

¹¹² Harmsen, *Herfsttijloos*, 255-263.

die zowel nationaal als internationaal getrokken werden droegen er, onder andere, toe bij dat elk meningsverschil al snel een onoverbrugbare kloof werd. Een afwijkende opvatting werd een schending van principiële waarden en een kiem van verraad.¹¹³

Bedreiging: van afzetten naar afbreken

In combinatie met het wantrouwen was er nog een factor van belang, namelijk bedreiging. Op het moment dat iemand niet geheel in de voorgeschreven pas van de CPSU liep, maar wat kritischer was en zijn eigen gedachten formuleerde, en die persoon ook nog eens invloed had, werd dit als bedreiging ervaren. Harmsen zou te veel eigen ideeën erop na hebben gehouden. Zo had hij onveilige artikelen geschreven omdat zijn gedachten en formulering nog niet eerder te lezen waren geweest in Franse of Russische bladen. 'Een betrekkelijke nieuweling als ik, met gedachten waarvan de consequenties zich niet altijd lieten overzien, had men toen menen te moeten uitschakelen.'¹¹⁴ Harmsen is ervan overtuigd dat zijn invloed een rol heeft gespeeld bij zijn afzetting. Hij had een te grote kring van bewonderaars gekregen en het veiligste was hem de mond te snoeren. Afzetten was dus niet genoeg. Hij kreeg een publicatieverbod opgelegd en zijn reputatie werd afgebroken. Pas op 7 december 1951 werd het één en ander concreet voor Harmsen, doordat het partijbestuur met een officiële verklaring over zijn ontslag kwam. Deze verklaring was te lezen in *de Waarheid* en werd als aparte folder verspreid. Te lezen is dat de landelijke scholingsleider zijn persoonlijke voorkeur de doorslag zou laten geven. De scholing verliep op een 'sectarische wijze, die niet beantwoordt aan de behoefte der partij.'¹¹⁵

De scholing die ik gaf was te theoretisch en te intellectualistisch, en daarbij kwamen nog enkele organisatorische misstappen. Van de feiten in het stuk klopte niets. Aanvankelijk dacht ik nog dat alleen mij zo iets onbillijks en onredelijks overkwam.¹¹⁶

Het bleef niet bij deze woorden. Door deze 'openbare afstraffing' werd hij 'te kijk gezet'. Hij geeft aan dat iedereen die in het stalinisme ingevoerd was wist dat wanneer dit in de

¹¹³ J. Wolff, 'Stellingen over het rapport 'De CPN in de oorlog' in: Divendal, Koper en Van Wezel ed., *De moeizame destalinisatie*, 117.

¹¹⁴ Harmsen, *Herfsttijloos*, 239, 315.

¹¹⁵ *De Waarheid*, 7-12-1951.

¹¹⁶ Harmsen, *Herfsttijloos*, 255-263.

krant stond, er eigenlijk meer aan de hand was. Er werd inderdaad een ‘fluitercampagne’ op gang gebracht.¹¹⁷

Gevolgen

De gevolgen, met name de mentale gevolgen, voor Harmsen waren niet gering. ‘De verklaring van het partijbestuur over mijn afzetting en de roddelcampagne over politieke fouten, karaktergebreken en misschien wel verkeerde contacten, schiepen een ongrijpbare stemming om mij heen: met hem moet je voorzichtig zijn. Plotseling was ik iemand waar je je niet te veel mee moest vertonen.’¹¹⁸ Het partijbestuurslid C. Geugjes iets had horen ‘mompelen over een trotskistisch verleden’ en over een verkeerde houding. Harmsen reageert met: ‘Onzin natuurlijk: ik had me, om een Comintern-woord te gebruiken, zo ‘linientreu’ gedragen als mij maar mogelijk was.’¹¹⁹ Hij ervoer dat er twee soorten partijgenoten waren: zij die het vertrouwen hadden en zij die bekritiseerd waren en met wie, zonder dat het openlijk uitgesproken werd, nog wel meer aan de hand zou zijn, maar die toch niet uit de partij werden gezet. De laatste categorie, waar Harmsen toe was gaan behoren, werd gemeden. Er ontstond een ‘eigenaardig vakuüm om mij heen’. In die periode ging ook zijn vrouw bij hem weg. Ze vertelde hem niet dat ze vertaalde en les gaf bij de Russische ambassade omdat hij ‘politiek niet betrouwbaar genoeg [was] om dat te mogen weten.’¹²⁰ Hij zag zijn omgeving als het ware wegsmelten. Hoewel hij niet het idee had dat hij tegen de partij inging, de partij schade berokkende, was de partij daar niet zo zeker van en besloot hem monddood te maken.¹²¹

¹¹⁷ Harmsen, *Herfsttijloos*, 255-263.

¹¹⁸ Harmsen, *Herfsttijloos*, 255-263.

¹¹⁹ Harmsen, *Herfsttijloos*, 255-263.

¹²⁰ Harmsen, *Herfsttijloos*, 263-267.

¹²¹ Harmsen, ‘Stalinisme en Koude Oorlog in Nederland’, 44; Harmsen, *Herfsttijloos*, 255-263.

6. Een bewogen jaar

In het jaar 1956 viel de werkelijkheid van communisten in duigen. Aanleiding hiertoe was het 20^e partijcongres van de CPSU waarin de Sovjetleider N.S. Chroesjtsjov in een 'geheime rede' het terreurregime van Stalin onthulde. De dood van Stalin in 1953 had menig communist diep getroffen. De onthullingen van Chroesjtsjov in februari 1956 brachten een grote schok teweeg.

6.1 Het bleek waar!

De CPN kwam op pijnlijke wijze achter de waarheid over Stalin. De Groot had in februari 1956 het 20^e partijcongres van de CPSU bijgewoond. Bij de 'geheime congreszitting' was de Nederlandse delegatie echter niet uitgenodigd. Of, zoals Bakker in 1983 inziet, 'onze delegatie had (...) als een ornament gediend om de bijeenkomst op te sieren (...)'.¹²² Zij kon dus niet vermoeden dat de geruchten die de ronde deden over Chroesjtsjovs openbaringen betreffende Stalins terreur op waarheid gebaseerd waren. De CPN was overtuigd dat het kwaadaardige laster was, toen de rede werd gepubliceerd door *De Groene Amsterdammer* en later door de Partij van de Arbeid.¹²³ Begin april, net voor de partijbestuursvergadering van de CPN, hoorde Bakker tijdens zijn bezoek aan het congres van de Britse communistische partij van de plaatsvervangend algemeen secretaris van de Franse partij dat 'het waar was'. De Groot kreeg de bevestiging in de Sovjet-ambassade. De Groot, Bakker, Jaap Wolff en Brandsen vormden de commissie die de resolutie voorbereidden. Bakker, toen hoofdredacteur van *de Waarheid*, schrijft hierover dat Jaap en hij vele tientallen ontwerp-verklaringen hadden gemaakt.

Meestal, in moeilijke situaties, grauwden en snauwden we van ons af; dit keer mankeerde het daar ook niet aan, terecht overigens, maar we stelden ronduit dat we dingen verdedigd hadden die niet te verdedigen waren geweest en dat we in het vervolg geen stelling zouden nemen inzake gebeurtenissen in andere landen, als die aan onze beoordeling zouden ontsnappen.¹²⁴

¹²² Bakker, *Wissels*, 52.

¹²³ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 303-307.

¹²⁴ Bakker, *Wissels*, 51- 54.

In de mei-editie van *Politiek en Cultuur*, maandblad gewijd aan de theorie en praktijk van het marxisme-leninisme onder leiding van het partijbestuur der C.P.N., staat de 'Resolutie over het twintigste congres van de communistische partij van de Sowjet-Unie' en een stuk met de titel 'Het twintigste congres van de CPSU' door Verheij. De boodschap was dat men nu voor een nieuwe periode stond. De voorafgaande periode werd afgesloten. Wel zou er een onderzoek komen naar de resultaten van de partij zodat noodzakelijke verbeteringen doorgevoerd konden worden. Verder kwam het congres met de uitspraak dat er nieuwe, vreedzame vormen mogelijk waren voor de overgang naar het socialisme. Daarbij werd wel benadrukt dat dit niet hetzelfde was als de 'reformistische' sociaal-democratische stelling. Ook werd er een paragraaf aan de persoonsverheerlijking besteed. Vermeld wordt dat het congres stelling tegen dit fenomeen heeft genomen. In de resolutie werd toegezegd 'de fouten die gemaakt zijn door de CPSU in de periode van pgt. Stalin als algemeen secretaris ernstig te bestuderen.'¹²⁵ Er zijn vijf punten uitgelicht. Een van deze punten belicht de aangetaste partijdemocratie die was overtreden waardoor de 'gelegenheid werd geschapen voor partijvijanden (...)'.¹²⁶ Toch zal 'de figuur van Stalin (...) de geschiedschrijving ingaan als een van de bekwaamste denkers en organisatoren van de marxistisch-leninistische beweging.'¹²⁷

Opvallend is dat de fouten dus worden toegekend aan de partij als geheel, en niet aan Stalin persoonlijk. Ook wordt de Sovjet-Unie 'vredelievend' genoemd en Stalin werd nog steeds als 'partijgenoot' en 'kameraad' aangeduid. Op deze manier kon de werkelijkheid toch nog enigszins overeind gehouden worden. Niet iedereen kon zich hierin vinden. Dit blijkt belangrijk voor het conflict dat op handen was.

6.2 Geschokt

Gortzak beschrijft de verschillende reacties. Zijn eigen reactie luidde: 'Ik aanvaard dit niet, want als dit het gezicht is van het communisme kan ik er niets meer mee te maken willen hebben.'¹²⁸ Tweede Kamerlid F. Reuter zou geroepen hebben niet met inzet van zijn leven tegen het fascisme te hebben gevochten om dit zomaar te aanvaarden.¹²⁹ C.

¹²⁵ H. Verheij, 'Het twintigste congres van de CPSU', *Politiek en Cultuur* 5 (1956) 254-264.

¹²⁶ 'Resolutie over het twintigste congres van de communistische partij van de Sowjet-Unie', *Politiek en Cultuur* 5 (1956) 309-311.

¹²⁷ 'Resolutie over het twintigste congres van de communistische partij van de Sowjet-Unie', *Politiek en Cultuur* 5 (1956) 309-311.

¹²⁸ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 303-307.

¹²⁹ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 303-307.

Geugjes, Eerste Kamerlid en directeur van *de Waarheid*, sprak zich uit voor het voorstel de organisatorische structuur van de partij te veranderen.

De CPN zat in de misère, maar dat was zijns inziens mede veroorzaakt door het sectarisme van de partij, dat weer mede het gevolg was van de manier waarop De Groot de partij leiding gaf: commando's in plaats van overleg, besluiten van het partijsecretariaat zonder voorafgaande discussie met partijleiding of –leden onder het motto 'Niet lullen, maar aanpakken'.¹³⁰

Ook oefende Geugjes kritiek uit op de houding die de partijleiding tot dan toe had aangenomen tegenover de volksdemocratische landen en de Sovjet-Unie. De Groot waarschuwde: 'Onze politiek is gebaseerd geweest op de werken van Stalin. Als we daarom stelling nemen, betreft het onze eigen politiek.'¹³¹ Hij speelde een slim spel, afgekeken van Stalin, door voor te stellen om af te treden. Het partijbestuur hapte toe en aanvaarde dit niet, aangezien ze bang was dat het een slechte indruk zou maken op de partijleden wanneer 'de scheepskapitein zijn commandopost zou verlaten nu het zo moeilijk was'. Reuter meende dat het een onvergefelijke fout was dit voorstel van De Groot af te wijzen. Gortzak geeft Reuter gelijk en voegt daaraan toe dat aanvaarding de CPN veel ellende bespaard zou hebben.¹³² De verandering die Reuter, Geugjes en Gortzak graag gezien hadden, bleef uit. Het juninummer van *P&C* opent met de positieve titel 'Nieuwe situatie – nieuwe mogelijkheden'. Er waren enkel positieve berichten te lezen. Opvallend is hoe de thema's 'vrede' en 'ontspanning in internationale verhoudingen' regelmatig terugkomen in verschillende rubrieken en artikelen van *P&C* in 1956. De Koude Oorlog was, zo werd gesteld, over het hoogtepunt heen. In de uitgaven van *P&C* van dat jaar komen als vijanden met name Amerika en Republikeinse minister van Buitenlandse Zaken J. Foster Dulles naar voren. In eigen land ziet men in de fractievoorzitter van de Katholieke Volkspartij C.P.M. Romme de grootste vijand. Het woord 'vijand' wordt overigens niet expliciet gebruikt. De 'sfeer' die de lezer meekrijgt is vrij goed. Er werd niet heel erg met modder gegooid. Uiteraard was er eenzijdige berichtgeving, waarin met name wordt benadrukt hoe goed het gaat met de communisten en voor welke goede zaak ze strijden. Ook lezen we over kapitalisten die

¹³⁰ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 307-310.

¹³¹ Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 318.

¹³² Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 307-310; Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 317-322.

het allemaal verkeerd doen, maar een nieuwe tijd is aangebroken en het socialisme zal overwinnen. Over het algemeen overheerst dus het onverwoestbare positieve geluid.

6.3 'Derussificatie'

Met de door Chroesjtsjov ingezette tendens, de destalinisatie, werd de CPN iets zelfstandiger. De Jonge noemt dit proces van 'verzelfstandiging' *derussificatie*. Hij prefereert deze term boven *destalinisatie* omdat er op bepaalde vlakken juist een terugkeer was naar 'kwalijke stalinistische praktijken in het in interne partijleven.'¹³³ Wel erkent De Jonge dat door het openlijk afstand nemen van de Sovjet-Unie ook openlijk stalinistische gebruiken zoals de inmenging van de partij in kunst en cultuur werden afgekeurd. Destalinisatie is dus volgens De Jonge slechts een onderdeel van een veel omvangrijker ontwikkelingsproces, dat hij *derussificatie* noemt.¹³⁴

Na de rede van Chroesjtsjov werd bij de uitgeverij Pegasus een personeelsvergadering belegd over de 'Stalin-ontluistering'. Wanneer dit precies was, is onduidelijk. Belangrijk is dat daar werd gesteld dat 'opbouwend bedoelde kritiek op de Sovjet-Unie voortaan geoorloofd was.'¹³⁵ Hierna tekende zich langzaam twee soorten reacties af: de eerste reactie was dat Stalin *fouten* had gemaakt; bij de tweede reactie sprak men van op grote schaal en systematisch gepleegde *misdaden*. Harmsen had de tweede reactie en maakte een diepgaande gewetenscrisis door. Dit hield overigens niet in dat er radicaal afstand van de Sovjet-Unie genomen werd.

In de kern van de zaak deugde de Sovjet-Unie in onze ogen, maar het wemelde er van de misstanden. Die zouden echter op de lange duur – daar waren wij toen nog vast van overtuigd – overwonnen worden.¹³⁶

De tweedeling werd na het 18^e partijcongres van de CPN duidelijk zichtbaar.

6.4 Het 18^e partijcongres

De congressen van de CPN moeten in het licht van het democratisch-centralisme worden gezien. Deelnemers bestudeerden in de voorafgaande maanden de discussiegrondslag

¹³³ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 41.

¹³⁴ De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 111; De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 41.

¹³⁵ Harmsen, *Herfsttijloos*, 320.

¹³⁶ Harmsen, *Herfsttijloos*, 314.

en konden er in hun afdelingen en districtsconferenties hun mening over kwijt. Op het congres zelf was de voornaamste taak een demonstratie van eenheid naar buiten te geven.¹³⁷ Bij dit congres, dat plaatsvond op 5, 6 en 7 oktober 1956, verliepen de voorbereidingen anders. In augustus was de discussiegrondslag door het partijbestuur opgesteld. Het was men toegestaan om behalve op de afdelingsvergaderingen ook in *de Waarheid* zijn of haar hart te luchten, hoewel dit volgens Harmsen 'uiterst onwennig' was.¹³⁸ In het septembernummer van *P&C* werd aangegeven dat op het congres beslissingen genomen moesten gaan worden over de werkwijze van de partij.¹³⁹ Gortzak geeft aan dat er in het bestuur een 'echte gedachtewisseling' had plaatsgevonden. Niet iedere bestuurder was verplicht de meerderheidsopvatting voor zijn verantwoording te nemen en kreeg daarmee het recht eventueel afwijkende opvattingen naar voren te brengen. 'Wie het oneens was met de meerderheidsbeslissingen moest zijn standpunt kunnen blijven verdedigen.'¹⁴⁰ Dit was een grote verandering vergeleken met de starre opvatting over het democratisch-centralisme zoals dat hiervoor zo vurig was bepleit. Het werd een discussiestuk dat voor een mooi debat zou gaan zorgen op het partijcongres. Daarnaast had De Groot een inleiding voorbereid dat ook een mooi uitgangspunt zou vormen voor een 'pittig congres'. Dit bleek een stap te ver te gaan. De bestuurder van de Parti Communiste Francais, L. Feix, kwam een week voordat het congres zou aanvangen met een boodschap. Mede namens de Sovjetcommunisten, deelde hij De Groot mede dat van de congresstukken evenmin iets deugde als van de inleiding van de Nederlandse algemeen secretaris. Partijbestuur noch dagelijkse leiding werden op de hoogte gebracht. De Groot schreef een nieuw stuk, zonder dat met iemand te bespreken, en week volledig af van zijn oorspronkelijke concept. 'En wij, de kritische partijbestuurders, gingen door de knieën: konden die buitenlandse kameraden met al hun kennis en ervaring de zaken niet beter overzien dan wij?'¹⁴¹ Hier komt een groot probleem naar voren. Er is een verlangen naar het kunnen verdedigen van een afwijkende mening, maar tegelijkertijd een neiging om leden van grotere communistische partijen, met name de CPSU en PCF, en politiek secretarissen niet als gelijken te zien maar als eeuwig wijzere mensen. Of, met andere woorden, loskomen van

¹³⁷ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 56-59.

¹³⁸ Harmsen, *Herfsttijloos*, 324.

¹³⁹ H.V., 'Maandelijks notities', *Politiek en Cultuur* 9 (1956) 497-500.

¹⁴⁰ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 307-310.

¹⁴¹ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 307-310.

het rigide verleden en de wil om een eigen mening te laten horen terwijl ze hun eigen mening nog steeds inferieur vonden. Dit is een interessante paradox.

Tijdens het congres was er in de rede van De Groot weinig terug te vinden van de verwarring en verbijstering die Chroesjtsjov teweeg had gebracht. Verder was er 'wat oppositie', van enkele jonge intellectuelen geweest. In de resolutie die werd aangenomen stond hieromtrent: 'geen kritiek op de Sovjet-Unie.'¹⁴² Niets meer en niets minder. Om het vertrouwen in de partij te herwinnen, waren de bekende topfiguren Brandsen, Reuter, Wagenaar en Gortzak zonder discussie op de voorkeurslijst gekomen en werden zodoende in het partijbestuur gekozen. Gortzak geeft aan dat er besluiten waren genomen die een beter democratisch functioneren en collectief leiding geven mogelijk zouden maken. Dit liep anders. Op 4 november sloeg het Rode Leger de Hongaarse opstand neer. In Nederland leidde dit tot anti-communistische acties waarbij het CPN-bureau, Felix Meritis, werd bestormd. Dit verhinderde, volgens Gortzak, aanvankelijk de uitvoering van de bovenstaande voornemens. Een klein jaar later werd op 18 oktober 1957 door het partijbestuur een resolutie aangenomen waarin besloten werd tot herstel van de topstructuur zoals die voor het 18^e congres had bestaan. Geconstateerd werd dat de nieuwe structuur het moeilijk had gemaakt op te treden tegen afwijkingen van de partijpolitiek.¹⁴³

Na het congres zag Gortzak dat zich twee kampen begonnen te vormen in het partijbestuur. Het ene kamp schaarde zich in alle opzichten achter de algemeen secretaris, onder de leuze 'wie aan De Groot komt, komt aan de partij'. Het tweede kamp was geen eenheid, maar bestond uit mensen die soms voor de zienswijzen van de algemeen secretaris stemden en soms tegen. Wat zij met elkaar gemeen hadden, was dat ze weigerden nog langer te aanvaarden dat een algemeen secretaris gezien moest worden als 'een soort onaantastbare godheid, beschikkend over een onmeetbare wijsheid in woord en daad'.¹⁴⁴ Gortzak behoorde tot het tweede kamp. Hij legt uit:

Wij waren bezig ons van ons stalinistische verleden te bevrijden maar dat ging moeizaam. Ik heb gearzeld en naar compromissen gestreefd. Maar we

¹⁴² Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 324-325.

¹⁴³ Harmsen, *Herfsttijloos*, 324; De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 56-59; Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 307-310.

¹⁴⁴ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 307-318.

wisten dat het onjuist was problemen op de oude manier 'op te lossen': onze meningsstrijd moest politiek zijn en als zodanig worden uitgevochten, niet worden beslecht door laster.¹⁴⁵

Het veel bewogen jaar werd afgesloten met een duidelijk meningsverschil binnen de CPN-leiding tussen Wagenaar en Geugjes enerzijds en De Groot anderzijds, betreffende de betrekkingen met de CPSU. Ook was er opschudding ontstaan naar aanleiding van de dichteres Sonja Prins. Na het congres, toen er geen kritiek meer geuit mocht worden en de discussie was gesloten, publiceerde zij een kritisch theoretisch artikel in het decembernummer van *P&C*. De rust binnen de CPN was zeker nog niet teruggekeerd.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 317-318.

¹⁴⁶ Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 325, 332.

7. De discussie was nog niet gesloten

Het jaar 1956 bleek een zeer bewogen jaar voor de CPN. Een aantal mensen, zoals Gortzak, Reuter en Geugjes, kon niet doorgaan alsof er niets gebeurd was. Zij hadden moeite met het sluiten van de discussie. Uiteindelijk zullen hierdoor voor de CPN de jaren 1957 en 1958 moeilijke jaren worden.

7.1 Een goede tuinman

In haar artikel in *P&C* van december 1958, stelde Prins dat een politieke partij zich diende te beperken tot politieke en maatschappelijke kwesties. De CPN mocht dus, in haar ogen, niet de leden voorschrijven wat hun mening betreffende cultuur en filosofie zou moeten zijn. Het artikel zelf is van minder belang dan de reacties die het ontlokte. Harmsen schreef een stuk in de *P&C* van januari 1957. Hij vond het stuk van Prins ten dele onjuist en niet helder. In zijn memoires bekent hij dat zijn kritiek een indirecte manier was om een eigen mening te geven. In zijn stuk, 'Hoe staat het met onze theorie?', keerde hij zich tegen links dogmatisme dat zich, zo stelde hij, voordeed in de vorm van leidersverering en daaruit voortvloeiende verstarring van het partijleven. Bakker viel dit fel aan en deed dit niet in *P&C*, maar in *de Waarheid*. Harmsen wist van niets toen hij met de krant stond te colporteren, totdat een passerende partijgenoot zei: 'Jij bent ook een harde.' Desalniettemin zette Harmsen de colportage voort. Een reactie in *P&C* bleef niet uit. Verheij kreeg van de partijleiding de opdracht een aanvallende reactie te schrijven. Zijn stuk verscheen in het maartnummer onder de symbolische titel 'Bloemen en onkruid'. We komen er al snel achter wat tot het onkruid behoorde: de artikelen van Prins en Harmsen.¹⁴⁷ De metafoor in de titel wordt als volgt uitgelegd:

Sonja Prins citeert de volgende woorden van Loe Ting-ji: „Laat bloemen van velerlei soorten tot bloei komen, laat denkrichtingen van verschillende scholen zich met elkaar meten.” Deze uitspraak is inderdaad bloemrijk, maar ik zou willen opmerken aan Sonja Prins dat Loe Ting-ji het hier over bloemen heeft en niet bedoelt dat ook het onkruid tussen de bloemen vrij op mag komen. Om

¹⁴⁷ Harmsen, *Herfsttijloos*, 332-333.

dat te verhinderen is een goede tuinman nodig, en die vinden we in onze partij en de besluiten van het 18^e Congres.¹⁴⁸

De schadelijke werking van het artikel van Prins was volgens Verheij niet verminderd door de reactie van Harmsen. De eventuele verwarring die was ontstaan werd juist vergroot. 'Door de publicatie van deze artikelen is er in feite een hernieuwde discussie ontstaan over zaken, die op het 18^e Congres van onze partij hun beslag hadden gekregen.' Met name wordt bedoeld op het 'dogmatisme in de vorm van leidersverering' en 'verstarring van het partijleven'. De artikelen gaven een weinig 'opwekkend' beeld van de partij en de theorie, zo geeft Verheij aan. Bovendien probeert de klassevijand met de uitspraken van het 20^e congres van de CPSU de indruk te wekken dat alles in het verleden verkeerd is geweest. Verheij concludeert dat deze artikelen:

de reactionaire propaganda tegemoet komen en in de kaart spelen. (...) Het beeld dat Ger Harmsen ons schildert, is het beeld dat de klassevijand de arbeidersklasse tracht te suggereren over de communistische beweging.¹⁴⁹

Met andere woorden, Harmsen helpt of is de vijand. Na dit stuk kreeg Harmsen bijval van W. Sindorf en C. Grootenbroers, twee bestuurders van de Eenheidsvakcentrale, EVC. Zij zouden teksten hebben ingezonden, maar deze werden niet geplaatst. Binnen de EVC was in die tijd onder de bestuurders verzet aan het ontstaan tegen de CPN-leiding. Dit bleek een broedplaats voor de scheuring die in de loop van het jaar steeds duidelijker zichtbaar werd en zich in het volgende jaar zou voltrekken.¹⁵⁰

Harmsen ondervond dat er nog weinig veranderd was in de CPN na de rede van Chroesjtsjov.

Opnieuw viel ik op ouderwetse en vertrouwde wijze in ongenade en mocht ik niet meer publiceren. Ik kende dit stalinistische mechanisme intussen. (...) Ook dit keer wachtte ik niet af wat de partijleiding met mij voor had. In het voorjaar van 1957 nam ik ontslag als partijfunctionaris en was ik opnieuw

¹⁴⁸ H. Verheij, 'Bloemen en onkruid', *Politiek en Cultuur* 3 (1957) 132-138.

¹⁴⁹ H. Verheij, 'Bloemen en onkruid', *Politiek en Cultuur* 3 (1957) 132-138.

¹⁵⁰ Stam, *De CPN*, 88-90; Harmsen, *Herfsttijloos*, 332-336; Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 336-350.

werkloos. (...) Het stalinisme in de partij maakte het nauwelijks mogelijk een politieke discussie te voeren.¹⁵¹

Hij had zijn geloof in de partij nog steeds niet verloren. Dit zou pas in het voorjaar van 1958 gebeuren.

7.2 BVD-agenten

De Binnenlandse Veiligheidsdienst, BVD, werd als Centrale Veiligheidsdienst bij Koninklijk Besluit van 9 april 1946 opgericht. Vanaf augustus 1949 kwam de dienst onder de naam Binnenlandse Veiligheidsdienst onder de politieke verantwoordelijkheid van de minister van Binnenlandse Zaken, in plaats van de minister-president zelf. Onder de invloed van de Koude Oorlog groeide dit orgaan snel, waarbij haar prioriteit lag bij 'de wereldproblematiek van het communisme'.¹⁵²

De historicus en oud-medewerker van de BVD D. Engelen geeft in zijn onderzoek naar de BVD in de Koude Oorlog aan dat de Nederlandse regering bezorgd was over de reactie van de Nederlandse communisten op de communistische machtsovername in Tsjecho-Slowakije in februari 1948. Dit was een zeer positieve reactie, waarbij het Dagelijks Bestuur de 'schitterende overwinning op de reactie' van harte toejuichte. Tweede Kamerlid J. Haken kondigde aan dat de kapitalisten in Nederland rekening moesten houden met de komst van het Rode Leger, want 'ook hier komt het zover'. Dit leidde ertoe dat de regering graag wilde weten hoe groot het communistische gevaar was. Volledig inzicht krijgen in de aanhang van de CPN en de door haar gedomineerde 'mantelorganisaties', werd de taak van de BVD. Verder richtten zij zich op de relatie tussen CPN en de inlichtingendiensten Sovjet-Unie en andere Oost-Europese landen. De verkregen informatie werd door de Dienst op verschillende wijzen vergaard. Voor dit onderzoek is de 'operationele weg', oftewel het inzetten van agenten, van belang. Er waren twee operationele doelen: aan de ene kant het penetreren van de CPN om daardoor zicht te krijgen op ledental en individuele lidmaatschappen, en aan de andere kant het zo mogelijk door middel van dubbelagenten penetreren van de netwerken van de inlichtingendiensten die in Nederland opereerde. Ondanks de 'waakzaamheid' van de CPN, was het de BVD gelukt om mensen te vinden die voor hen lid werden van de Partij.

¹⁵¹ Harmsen, *Herfsttijloos*, 333-335.

¹⁵² Engelen, *Frontdienst*, 13, 24-25, 38.

‘Als lid en later misschien bestuurder’, stelt Engelen voorzichtig, ‘hielden zij de dienst op de hoogte van het reilen en zeilen en met name van de interne aangelegenheden van die partij.’¹⁵³

Naast informatie inwinnen, werd er soms ook een poging gedaan invloed uit te oefenen. In 1953 had L. Einthoven, hoofd van de BVD, minister L.J.M. Beel overtuigd dat het communisme niet alleen bestudeerd maar ook bestreden diende te worden. Dit bleek een lastige klus. Pas met de onrust die in 1956 bij de CPN was ontstaan door de onthullingen van Chroesjtsjov, zag de BVD hiertoe kans. Getracht werd door middel van ‘kaderbrieven’ de CPN te destabiliseren. De brieven moesten de indruk wekken van interne opposanten afkomstig te zijn. De eerste brief werd in december 1956 verstuurd. De Groot stelde vast dat het om geïnfiltreerde BVD-agenten ging en gebruikte de brief om binnen de partij wantrouwen te zaaien. Bakker wijdde een hoofdartikel in *de Waarheid* aan de brief en schrijft stellig ‘Het Haagse waarmerk van de BVD zit er stevig op, al zijn ze voorzien van een Haarlems poststempel.’¹⁵⁴ De tweede brief ter stimulatie van de fractiestrijd binnen de CPN kwam in januari 1957. Prins en Harmsen werden genoemd als voorbeelden van mensen die de discussie aan wilden gaan, in tegenstelling tot de ‘harde orthodoxen’ De Groot, Bakker en de gebroeders Joop en Jaap Wolff. Hier ligt een eventuele stimulans voor Bakker om Harmsen zo fel aan te vallen in februari. In de maanden daarop volgden er nog twee brieven. In de derde brief werd de neiging om bepaalde meningen aan te duiden als revisionisme aan de kaak gesteld en een ‘kinderziekte’ genoemd. Dit moet een verwijzing naar Lenin zijn. Net als toen, zouden de communisten bepaalde handelwijzen ‘ontgroeid’ moeten zijn. Bij Lenin was dat het compromisloze revolutionarisme. Nu, de discussie dodende wijze waarop alles wat niet overeenstemt met de opvattingen van De Groot meteen toe te schrijven aan een vijandige stroming. Hoewel dit de woorden zijn van de BVD, verwoordden ze aardig de houding van Brandsen. Tot slot kwam de vierde brief in augustus. Deze brief sloot aan op de discussie van Gortzak, zoals we nog zullen zien. De kern van de brief was dat het democratisch-centralisme een bepaalde ontwikkeling doormaakte, die wenselijk was, maar niet als zodanig door de partijleiding werd gezien. Namelijk dat na het nemen van een besluit het mogelijk moet zijn een tegengesteld standpunt in te blijven nemen. Vanuit de CPN werd vrijwel niet gereageerd op deze brieven en zeker niet op de inhoud. Het was pijnlijk, geeft Verrips aan,

¹⁵³ Engelen, *Frontdienst*, 38-45, 107.

¹⁵⁴ *De Waarheid*, 9-1-1957.

dat de auteurs zo goed op de hoogte waren van wat zich in de anders zo besloten kring van het CPN-bestuur voordeed. Ze kenden alle punten van onenigheid en waren daarmee beter geïnformeerd over wat zich, bijvoorbeeld, tussen het Dagelijks Bestuur en de EVC-leiding afspeelde dan het partijbestuur.¹⁵⁵

7.3 'Alsof ze allen met hun vingers in het stopcontact zaten.'

Het choquerende bericht over de vereerde Stalin en de sterk geïdealiseerde Sovjet-Unie, de verkiezingsnederlaag in 1956 (4,25% stemde CPN, ten opzichte van de behaalde 10,67% in 1946 is dat een teruggang van ruim zestig procent in tien jaar¹⁵⁶) en daarmee de terugval voor de opbouw van het socialisme in Nederland droegen bij aan een gespannen sfeer. De partijtop, die reeds tien jaar in het zadel zat, stevende af op een groot intern conflict waarbij de oude stalinistische methoden niet geschuwd werden.

Zes leden, een kwart, van het partijbestuur zou in een jaar tijd de kern gaan vormen van een oppositionele groep. Naast een gewichtige functie, hadden zij stuk voor stuk een bijzondere reputatie. Geugjes was de directeur van *de Waarheid* en de belangrijkste woordvoerder in de Eerste Kamer. De voormalig bouwvakker Gortzak, de meest bekende Amsterdamse communist, was één van de populairste propagandisten op openbare vergaderingen en hij leidde de Tweede Kamerfractie met hart en ziel. Reuter maakte deel uit van het Dagelijks Bestuur van de CPN. Hij had, evenals Brandsen, een grote rol gespeeld in de communistische illegaliteit. Zij waren respectievelijk voorzitter en secretaris van de EVC, waar de meeste communistische arbeiders bij aangesloten waren. Vervolgens sloot partijvoorzitter en lijsttrekker Wagenaar zich aan bij de oppositie. Hij belichaamde het verzetsverleden. Rie Lips-Odinot, tot slot, was oud-gevangene van het concentratiekamp Ravensbrück en een populaire en gezaghebbende voorzitster van de Nederlandse Vrouwen Beweging, NVB.¹⁵⁷

Brandsen was de eerste die een directe confrontatie met De Groot aanging betreffende zijn gezag. Hij deed dit in mei 1957. De botsing had grotendeels te maken met de verhoudingen tussen de CPN en de EVC vanaf 1955. De CPN besloot in dat jaar dat het goed zou zijn wanneer communistische arbeiders toegang binnen het Nederlands Verbond van Vakverenigingen, NVV, wisten te verkrijgen. Om hun toetreding te bevorderen, zou de EVC zo snel mogelijk opgeheven moeten worden.

¹⁵⁵ Engelen, *Frontdienst*, 50-51; Stam, *De CPN*, 88-90; Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 341-347.

¹⁵⁶ <http://www.nlverkiezingen.com/>

¹⁵⁷ Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 336-359.

Brandsen pleitte als landelijk secretaris van de EVC voor 'de samenwerking' tussen EVC en NVV, in plaats van eenheid. Reuter en hij keerden zich tegen de groeiende directe bemoeienis van de CPN met de EVC, die met name vanaf september 1956 plaatsvond. Ondertussen werden de communisten door de NVV met hulp van de BVD geweerd. Dit weerhield De Groot niet. Hij richtte zich scherp tegen Reuter en Brandsen omdat hij vond dat leidende communisten zoals Reuter en Brandsen zich achter de CPN moesten scharen. Gortzak geeft aan dat het 'echte gedonder' ontstond omdat de EVC-functionarissen de bemoeienis en arrogantie van de CPN en De Groot weigerden te accepteren. Er waren principiële en zakelijke meningsverschillen, maar daar kwamen strikt persoonlijke ruzies bij.¹⁵⁸

Een belangrijke ruzie binnen de persoonlijke sfeer was ontstaan rondom het ziektebed van Brandenburg, begin 1957. Hij was de leidende partijman tijdens de bezetting geweest. Brandsen was in die tijd intiem bevriend met hem geraakt. Maar ook voor anderen, zoals Gortzak en De Groot, betekende deze man zeer veel. Brandenburg leed aan longkanker en de arts Polak zei niets meer voor hem te kunnen doen. Aangezien De Groot een diep geworteld wantrouwen jegens Nederlandse artsen koesterde, had hij twee specialisten uit de Sovjet-Unie over laten komen. Nadat deze tot dezelfde conclusie kwamen, had De Groot buiten iedereen om geregeld dat Brandenburg naar Oost-Berlijn kon voor genezing. Gortzak moest naar het station van Utrecht komen om afscheid te nemen, waarna Brandenburg op brancard via een raam de trein in werd geschoven. Gortzak herinnert zich dat de Groot hem later opzocht om het een en ander duidelijk te maken:

Hij kon uitmaken wat goed was voor Brandenburg, 'zijn beste kameraad'. (...) Had Kuiper gezegd dat Brandenburg stervende was? Dan lulde Kuiper uit zijn nek. Het moest nu maar eens afgelopen zijn met al die pogingen van mij en anderen het gezag van De Groot aan te tasten.¹⁵⁹

De wijze waarop De Groot de situatie zo weet te draaien dat het om 'zijn gezag' gaat, is opmerkelijk. Gortzak was razend. Ook Brandsen maakte De Groot zeer grimmige en onherstelbaar felle verwijten. Brandenburg genas niet en werd uiteindelijk door

¹⁵⁸ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 318-321; Stam, *De CPN*, 104-106; Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 332-333

¹⁵⁹ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 321-322.

Wagenaar en Polak naar Nederland gehaald alwaar hij in maart stierf. Gortzak schrijft: 'Ik was verbitterd over De Groots gesol met de zieke Brandenburg.'¹⁶⁰

Tijdens de zitting van het partijbestuur die op 13 mei plaatsvond, kwam het tot de confrontatie tussen De Groot en Brandsen. De directe aanleiding voor het conflict betrof een benoeming door de CPN binnen de EVC. Hier kon Brandsen het niet mee eens zijn. De Groot stelde dat de partij voorrang moest hebben. De relatie tussen partij en vakbeweging behoorde op leninistische grondslag in de partijleiding te worden gecoördineerd. Hierop gebeurde iets dat nooit eerder was voorgekomen: Brandsen opende een frontale aanval op de stijl van werken en leiding geven van De Groot. Hoewel Gortzak achteraf aangeeft dat de verwickelingen rond de EVC en het optreden van de partijsecretaris inzake Brandenburg een definitieve scheiding der geesten in het bestuur tot gevolg had, stond Brandsen vanachter het kathedraal op deze bewuste dag in mei nog even alleen tegenover De Groot. 'En voor me, in de zaal... Iedereen zat erbij alsof ze allen met hun vingers in het stopcontact zaten.'¹⁶¹ Wagenaar, Reuter en Gortzak hadden hem maandenlang aangemoedigd om het initiatief te nemen tot kritiek, maar ze verweten hem dat hij te veel op eigen houtje opereerde en een verkeerd tijdstip en een verkeerde kwestie had gekozen.¹⁶²

7.4 Geen toeval

Belangrijker dan de kwesties 'Brandenburg' en 'EVC-benoeming', was de verandering in aanzien van De Groot onder een aantal bestuurders en het daarmee samenhangende meningsverschil betreffende derussificatie. Na het 18^e partijcongres waren De Groot en de meeste jonge leden van het nieuwe Dagelijks Bestuur op de oude voet verder gegaan. Gortzak geeft aan dat hij jarenlang overtuigd geweest was dat het partijbelang boven alles ging, maar de rede van Chroesjtsjov had hem aan het wankelen gebracht. Van doorslaggevend belang waren de gesprekken over stalinisme die hij tijdens zijn vakantie die zomer in Roemenië voerde met Russen. 'Van nu af aan wist ik zeker dat ik een afwijkende mening niet meer zou opgeven voor die van leiders met meer politieke en feitelijke kennis die het wel beter zouden weten.'¹⁶³

¹⁶⁰ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 321-323.

¹⁶¹ Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 336-341.

¹⁶² Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 324; Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 336-341.

¹⁶³ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 324-327; Divendal, Koper en Van Weezel ed., *De moeizame destalinisatie*, 12-13; Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 345-347.

Gortzak was niet de enige die met nieuwe inzichten thuis kwam. Ook De Groot was op vakantie geweest in Oost-Europa. Hij had begrepen dat de topleiders aldaar het revisionisme als belangrijkste gevaar zagen. De Groot nam dit idee over en paste het toe op Nederland. Door zijn tegenstanders revisionisten te noemen kon hij zich verzekeren van steun van de Sovjet-Unie.¹⁶⁴

Ondanks het compromis tussen De Groot en de EVC-ers dat na moeizaam en lang overleg in juni was bereikt, bleef De Groot doorgaan met zijn aanvallen op Brandsen en Reuter. Hij suggereerde in zijn partijbestuursrede tijdens de zitting in september dat hun partijvijandige houding niet toevallig was. Dit is uitermate stalinistische retoriek. Beiden waren, zo verklaarde De Groot, lid geweest van het gezelschap dat de CPN tussen 1943 en 1945 had geleid. In die periode was de CPN ondergeschikt gemaakt aan de tegenstanders van het communisme. Dit was een directe aanval op beide critici en de overleden Brandenburg, die de spil van de illegale partijleiding geweest was. Gortzak was kwaad en reageerde met de opmerking dat:

De Volkskrant van Romme, Paul de Groot in verdachtmakingen niet kon overtreffen. 'Hou jij je mond', was de reactie van Paul, 'van jou weet ik ook nog een en ander. Dat komt nog wel.' Hetgeen mij er weer toe bracht te zeggen dat ik me nog nooit door enige inlichtingendienst had laten chanteren, en me ook door De Groot niet liet bedreigen.¹⁶⁵

Hoewel de felle woorden van Brandsen en Gortzak binnen de gesloten zitting van het bestuur werden uitgesproken, was deze houding ten opzichte van de algemeen secretaris eerder niet denkbaar geweest.¹⁶⁶

7.5 Een onderzoek

Wagenaar was in september teruggekeerd in het Dagelijks Bestuur. Hij koos er op dat moment voor om zich los te maken van de oppositie en De Groot te steunen. Vervolgens deed hij een door De Groot geïnspireerd voorstel aan het partijbestuur om een onderzoek in te stellen naar de betrekkingen die in de periode 1943-1945 tussen de illegale CPN en de Nederlandse regering in Londen zouden hebben bestaan. Het

¹⁶⁴ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 327-330.

¹⁶⁵ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 327-330.

¹⁶⁶ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 330.

onderzoek zou door het Dagelijks Bestuur geregeld worden. Reuter sprak zijn vermoedens uit dat bijbedoelingen een grote rol speelde. Desalniettemin werd het voorstel unaniem aangenomen. Reuter verklaarde dat de aanwezige leden van de toenmalige leiding er geen bezwaar tegen hadden als de periode zou worden onderzocht. Hij stelde wel dat een onderzoekscommissie bovendien moest nagaan waarom De Groot geen deel had uitgemaakt van die leiding en zich ook overigens aan partijwerk had onttrokken.¹⁶⁷

¹⁶⁷ Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 346-348; Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 330- 331.

8. Partijstrijd

Er tekende zich gedurende 1957 langzamerhand steeds meer een echte oppositie af, hoewel er geen sprake was van een gesloten groep. De opvattingen van de opposanten liepen uiteen, maar zij vonden elkaar in de roep voor onderzoek naar de invloed van Stalins werkwijze op het denken en doen van de CPN-leiding en het verlangen naar een vrije discussie op alle niveaus zonder laster of verdachtmakingen. Met name dit laatste bleek niet mogelijk. De opposanten werden juist met dit middel bestreden, met name nadat de scheuring openbaar werd.¹⁶⁸

8.1 De kwestie Verreijt

De zogenaamde partijstrijd werd openbaar met de kwestie Verreijt. In juli 1957 was A. Verreijt geschorst. Hij behoorde niet tot het partijbestuur maar bleek toch op de hoogte van het conflict, waarschijnlijk via Brandsen. Verreijt zou indiscreet en vijandig hebben gesproken over interne twisten en 'laster' over het oorlogsverleden van De Groot hebben rondgestrooid. Tegen het eind van het jaar deed het Dagelijks Bestuur een voorstel hem te royeren, dat aangenomen werd. Dit werd als volgt naar buiten gebracht: Verreijt zou:

zich schuldig hebben gemaakt aan handelingen, die schadelijk zijn voor de eenheid van de partij en in strijd zijn met de grondslagen van de partij. A. Verreijt heeft van zijn functie misbruik gemaakt om leden van het Districtsbestuur van Limburg tegen de partijleiding op te stoken en persoonlijke laster en leugens over verantwoordelijke leden van het Partijbestuur te verspreiden. (...) Het Partijbestuur was van mening, dat zijn handelingen neerkomen op beginselloos gewroet en op een poging op leugenachtige wijze de autoriteit van leden van het Partijbestuur aan te tasten en daarmee de strijdkracht der partij te ondermijnen. Het Partijbestuur heeft daarom besloten A. Verreijt van zijn functie te ontheffen en uit de partij te sluiten.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 330- 331.

¹⁶⁹ 'Mededeling over royement van A. Verreijt', *Politiek en Cultuur* 1 (1958) 46-47.

De opposanten zagen dit als een poging tot het uitschakelen van iedereen die kritiek op De Groot uitte. Brandsen noemde dit een wraakactie van De Groot en trad uit het partijbestuur. Geugjes volgde. Dit was een zeer groot gebaar dat veel indruk maakte. Het Dagelijks Bestuur besloot Geugjes te ontslaan als directeur van *de Waarheid* en zijn zetel in de Eerste Kamer op te eisen. In het hele land werden ledenvergaderingen georganiseerd over de kwestie, die druk bezocht werden. Hiermee was de kous echter nog niet af. Brandsen had de steun van Reuter en een grote meerderheid van de EVC. Doordat de EVC openlijk stelling nam tegen de CPN, werd het conflict in januari 1958 steeds groter.¹⁷⁰

8.2 Waakzaamheid geboden

Het eerste nummer van *P&C* van het jaar 1958 publiceerde de 'Resolutie inzake uittreden van C. Geugjes uit het P.B.' en de 'Resolutie inzake uittreden van B. Brandsen uit het P.B.'; maar opende met een stuk geschreven door Wolff, waarin het revisionisme aan bod komt. Dit fenomeen wordt historisch verklaard: 'Zoals altijd op keerpunten in de historische ontwikkeling is ook in de laatste jaren een revisionistische stroming aan de dag getreden.' Wolff schetst continuïteit. De eerste keer vond aan het begin van de twintigste eeuw plaats, toen onder leiding van Lenin een partij werd opgebouwd die aan alle omstandigheden het hoofd wist te bieden. Na het 20^e congres van de CPSU kwam er weer revisionistische stroming tot ontwikkeling. Wolff constateert dat er veel overeenkomsten zijn. Het revisionisme is, bij voorbeeld, in beide gevallen een internationaal verschijnsel dat zich richt tegen de eenheid van de socialistische landen en de communistische partijen. De revisionisten zouden zich richten tegen het democratisch-centralisme, terwijl de kracht van het communisme onder andere ligt bij haar organisatie. Dankzij eensgezind handelen kan de partij een grote invloed uitoefenen, aldus het stuk. 'Vandaar de verplichting van ieder partijlid om de eenheid van de partij met grootste zorg te behoeden.'¹⁷¹ Wolff gaat verder met de CPN: 'Ook in onze partij hebben er aanvallen op het democratisch centralisme plaats gehad.' Wolff noemt Geugjes en Brandsen en sluit af met dat de aanvallen die zij in het partijbestuur uitten gevolgd door hun uittreden laten zien, 'dat het revisionisme zich ook in ons land

¹⁷⁰ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 100-107; Stam, *De CPN*, 104-106; Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 335-337; Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 340-348.

¹⁷¹ J. Wolff, 'Twee historische documenten', *Politiek en Cultuur* 1 (1958) 1-9.

heeft geuit. Het is een hinderpaal voor het werk die bestreden en overwonnen dient te worden.’¹⁷²

In de resolutie inzake het uittreden van Geugjes, wordt bovenstaande lijn doorgetrokken door de nadruk te leggen op zijn gebrek aan acceptatie van het democratisch-centralisme. Ondanks de toezegging zich hieraan te committeren, bleek hij in de praktijk herhaaldelijk zijn afwijkende mening naar voren te brengen. Hierbij kwamen zijn bezwaren ‘in het algemeen voort uit een opportunistische zienswijze.’¹⁷³ Er is hier nog geen sprake van de agententheorie. Geugjes brengt wel schade toe aan de partij door zich los te maken van de partijpolitiek, iets dat het P.B. zegt te betreuren. Hij is dan ook als directeur van *de Waarheid* uit zijn functie ontheven en ‘zal (...) als lid van de Eerste Kamer bedanken.’¹⁷⁴ Toch is met hem overeengekomen dat hij op een andere post voor de partij zal blijven werken. Van een vijand is dus geen sprake.¹⁷⁵

Bij Brandsen werd er feller van leer getrokken. Hij zou:

misbruik [maken] van de zittingen van het Partijbestuur om daar van persoonlijke haat doordrenkte redevoeringen te houden en herhaalde daarbij dezelfde leugenachtige beweringen van A. Verreijt.¹⁷⁶

Dat deze ‘persoonlijke haat’ gericht was op De Groot, laat zich raden. Er is dus volgens dit artikel geen sprake van een meningsverschil of van een opposant. Iemand die van *haat doordrenkte* redevoeringen houdt, staat volledig aan de andere kant. Daar blijft geen ruimte over voor twijfel. Waar het P.B. bij Geugjes zijn houding ‘betreurde’, zien we bij Brandsen dat het P.B. zijn optreden ‘ten scherpste’ afkeurt. De resolutie sluit af met:

[Het partijbestuur] acht het zijn plicht de partij aan te sporen tot waakzaamheid tegen allen, die haar eenheid willen aantasten en tegen beginselloos gewroet, waarachter zich in feite de capitulatie tegenover de

¹⁷² J. Wolff, ‘Twee historische documenten’, *Politiek en Cultuur* 1 (1958) 1-9.

¹⁷³ ‘Resolutie inzake uittreden van C. Geugjes uit het P.B.’, *Politiek en Cultuur* 1 (1958) 47.

¹⁷⁴ ‘Resolutie inzake uittreden van C. Geugjes uit het P.B.’, *Politiek en Cultuur* 1 (1958) 47.

¹⁷⁵ ‘Resolutie inzake uittreden van C. Geugjes uit het P.B.’, *Politiek en Cultuur* 1 (1958) 47.

¹⁷⁶ ‘Resolutie inzake uittreden van B. Brandsen uit het P.B.’, *Politiek en Cultuur* 1 (1958) 48.

reactie en de breuk met de grondslagen van het communisme pogen te vermommen.¹⁷⁷

Als communistische lezer krijgt men de boodschap *waakzaam* te zijn tegen *allen*. Het gaat dus niet alleen om Brandsen, maar om meerderen. Een groep, wellicht? Mensen waarvan we niet weten wie het zijn, die de eenheid van de partij proberen aan te tasten en die ons, wanneer we niet opletten, leiden naar capitulatie. Aangezien dit *vermomt* gebeurt, is waakzaamheid geboden. Dit draagt bij aan een sfeer van wantrouwen in de partij. Hier wordt dus duidelijk de methode van verdachtmaking gehanteerd. Verrips schrijft over een publicatie van het partijbestuur begin januari waarin met nadruk werd gewaarschuwd dat zich onder de opposanten 'agenten van de Binnenlandse Veiligheidsdienst hadden gemengd die poogden de tegenstellingen te vergroten.'¹⁷⁸

Gortzak, Reuter en Lips-Odinot waren de enigen die zich verzette tegen de retoriek van de verklaringen en tegen publicatie hadden gestemd. Na een kleine strijd waarbij ze tot twee keer toe bereid waren hun Kamerzetels ter beschikking te stellen, kwam het 7 januari tot een resolutie waarin, zo schrijft Gortzak, gesteld werd dat het P.B. de opvatting dat Brandsen en Geugjes 'als vijanden van de partij en de arbeidersklasse tegemoet getreden moeten worden' afwijst.¹⁷⁹ Wel werd er een oproep gedaan waakzaam te blijven 'tegenover elke poging tot fractievorming in de partij.' Zowel Geugjes als Brandsen werd gevraagd de veroordeling door de partijleden van hun foutief optreden te aanvaarden en dit 'te herstellen door op gedisciplineerde wijze, onder leiding van het Partijbestuur, deel te nemen aan de uitvoering van de partijpolitiek.'¹⁸⁰ Gortzak, Reuter en Lips-Odinot hoopte dat een breuk in de partijleiding voorkomen was. Gortzak schrijft in zijn memoires dat hij in de veronderstelling was dat zij:

hadden duidelijk gemaakt er geen genoeg meer mee te nemen dat partijbestuurders met afwijkende meningen werden afgeslacht. Het was misplaatste tevredenheid. Mijn compromisformule was, weet ik nu, in feite niet meer dan een veroordeling van Brandsen en Geugjes, voorzien van de

¹⁷⁷ 'Resolutie inzake uittreden van B. Brandsen uit het P.B.', *Politiek en Cultuur* 1 (1958) 48.

¹⁷⁸ Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 348.

¹⁷⁹ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 335-337.

¹⁸⁰ 'Besluit van het Partijbestuur der CPN over de partij-discussie', *Politiek en Cultuur* 2 (1958) 95-96.

welwillende toevoeging dat de betrokkenen wegens hun optreden niet verketterd mochten worden.¹⁸¹

Ondertussen bleef De Groot in *de Waarheid* aanvallen doen op verschillende –ismes, met name het revisionisme, en benadrukte hij het bestaan van ‘de geheime politieke politie’ en ‘internationale complotten’.¹⁸² In een persoonlijk gesprek met Gortzak gaf De Groot aan het onomstotelijke bewijs te hebben dat Reuter in dienst stond van de BVD. Hij overhandigde dit bewijs niet. Gortzak moest hem op zijn woord geloven. Iets dat hij onmogelijk meer kon doen.¹⁸³

De Jonge stond volledig achter De Groot en het partijbestuur. Ondanks zijn overtuiging dat er in het communisme vernieuwingen nodig waren, stond hij tegenover de oppositie. Hij geeft aan dat wellicht de voornaamste reden hiervoor was dat het gedrag van de opposanten in strijd was met de meest elementaire, ook door henzelf altijd beleden regels van partijdiscipline.¹⁸⁴

8.3 Een rechtse fractie

In februari concludeerde De Groot dat er sprake was van gewroet van een partijvijandige groep, een ‘rechtse fractie’, die het partijbestuur voortdurend had bedrogen. Het woord *bedriegen* duidt op verborgen slechte intenties bij Brandsen en Reuter. Het partijbestuur besloot Brandsen als lid van de CPN te schorsen, Reuter uit het P.B. te verwijderen en openlijk kritiek te uiten op Gortzak en Lips-Odinot, omdat zij weigerden zich van hen te distantiëren. Wagenaar steunde De Groot hier voor het laatst.¹⁸⁵

Politiek en Cultuur (P&C) van maart 1958 heeft de ‘Verklaring over het optreden van een rechtse fractie’ als partijdocument opgenomen. Hierin wordt gesteld dat aan de hand van ‘talrijke feiten’ het partijbestuur het bestaan heeft vastgesteld van een rechtse groep, welke door Reuter en Brandsen geleid wordt.¹⁸⁶ De talrijke feiten blijven overigens onvermeld. In dezelfde *P&C* staat een stuk van Jaap Wolff met de titel: ‘Bij de

¹⁸¹ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 338.

¹⁸² Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 335-337; Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 347-348.

¹⁸³ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 339-340.

¹⁸⁴ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 100-104.

¹⁸⁵ Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 347-350; Divendal, Koper en Van Weezel ed., *De moeizame destalinisatie*, 227-231.

¹⁸⁶ ‘Verklaring over het optreden van een rechtse fractie’, *Politiek en Cultuur* 3 (1958) 138-139.

verklaring van de CPN over de fractie Reuter-Brandsen.’ Het begint heel duidelijk met de kern van het probleem:

Fractievorming is onverenigbaar met de grondslagen van de communistische partij. Zij is ontoelaatbaar en moet in het belang van de strijd van de arbeidersklasse onverzoenlijk worden bestreden.¹⁸⁷

In dit geval moest de rechtse fractie onder leiding van Reuter en Brandsen worden bestreden. De reden waarom bestrijding noodzakelijk is, komt naar voren in twee beschuldigingen. Als eerste zien we het ‘niets is wat het lijkt’-principe door de beschuldiging dat de deelnemers van de fractie ‘hun ware gezicht verborgen’ zouden houden. Langs *geheime wegen, zonder openlijk* voor de dag te komen tracht de fractie haar doel te bereiken, zo lezen we. Deze manier van opereren is niet uitzonderlijk want Wolff noemt het: *kenmerkend* voor het optreden van de fractie. Opvattingen die *in wezen* gericht zijn op verandering van de partijpolitiek, het verborgen eigenlijke doel, worden door hen voorgesteld als zijnde in volledige overeenstemming hiermee. Er zal dan ook verontwaardigd worden geprotesteerd als wordt gezegd dat ze ermee in strijd zijn.¹⁸⁸ Dit is de eerste beschuldiging. Wat hier feitelijk gebeurt, is dat het instrument van verdachtmaking ten volle wordt ingezet tegen eenieder die iets zegt dat ook maar enigszins riekt naar het willen veranderen van de partijpolitiek. De beschuldigten kunnen niet ontkennen, want dat is volgens Wolff een onderdeel van de tactiek.

Ten tweede klinkt een beschuldiging van bepaalde arrogantie door. De ‘rechtse opportunisten die in de CPN zijn opgetreden’ zouden zich namelijk hebben *voorgedaan* als ‘*de ware uitvoerders* van haar politieke lijn, als *grote strijders* tegen dogmatisme en sectarisme’.¹⁸⁹ (curs. S.M.) Wat zij eigenlijk deden, zo pretendeert Wolff te ontmaskeren, was het grootste gevaar zorgvuldig toedekken met de mantel der liefde. Dit grootse gevaar was het revisionisme.¹⁹⁰

¹⁸⁷ J. Wolff, ‘Bij de verklaring van de CPN over de fractie Reuter-Brandsen’, *Politiek en Cultuur* 3 (1958) 97-104.

¹⁸⁸ J. Wolff, ‘Bij de verklaring van de CPN over de fractie Reuter-Brandsen’, *Politiek en Cultuur* 3 (1958) 97-104.

¹⁸⁹ J. Wolff, ‘Bij de verklaring van de CPN over de fractie Reuter-Brandsen’, *Politiek en Cultuur* 3 (1958) 97-104.

¹⁹⁰ J. Wolff, ‘Bij de verklaring van de CPN over de fractie Reuter-Brandsen’, *Politiek en Cultuur* 3 (1958) 97-104.

8.4 Agententheorie in volle glorie

Op 16 maart kwam De Groot met de beschuldiging dat Reuter en Brandsen 'een rechtse groep vormden die in dienst stond van de reactie en die zo snel mogelijk onschadelijk gemaakt moest worden.'¹⁹¹ Een dag later, zo herinnert Gortzak zich, zei De Groot tijdens een zitting van het Dagelijks Bestuur dat een ieder die niet voor hun roeyement stemt ook uit de partij vliegt en een knecht is van de reactie.¹⁹² De agententheorie in volle glorie. Op 18 maart werd in *de Waarheid* aangekondigd dat op de eerstvolgende zitting van het partijbestuur de houding van Reuter en Brandsen besproken zou worden. 'In het bijzonder zal besproken worden hun optreden met behulp van politie en klassejustitie in inwendige organisatorische zaken van de Eenheids Vakcentrale.'¹⁹³

Dit ging voor Wagenaar een stap te ver. Hij liet zich niet afschrikken door de dreigementen. Op 20 maart verklaarde Wagenaar zich op een EVC-bijeenkomst solidair met Brandsen en Reuter. Dat de dreigementen vanuit De Groot en het partijbestuur geen loze woorden waren, bleek op zondag 23 maart toen het partijkader bijeen was geroepen. In de twee volle zalen in Felix Meritis klonk de stem van Bakker die de agententheorie nu op Wagenaar toepaste. De man die voor velen een verzetsheld was, werd nu beschuldigd in de laatste oorlogsjaren een Britse agent te zijn geweest en zijn verbindingen met de geheime dienst te hebben gehandhaafd.¹⁹⁴

Hierop stelde Wagenaar een brief op waarin hij aangaf niet aan de komende zitting deel te zullen nemen, tenzij de beschuldigingen in het openbaar teruggenomen zouden worden. Gortzak, die zich op 21 maart solidair had verklaard met Reuter en Brandsen, en Rie Lips-Odinot namen hetzelfde standpunt in. Tevergeefs, want het beschuldigen was pas net begonnen.

¹⁹¹ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 343-346.

¹⁹² Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 343-346.

¹⁹³ *De Waarheid*, 18-3-1958; 'Mededeling Dagelijks Bestuur der CPN', *Politiek en Cultuur* 4 (1958) 190.

¹⁹⁴ Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 350-354; Divendal, Koper en Van Weezel ed., *De moeizame destalinisatie*, 227-231.

9. Ex-partijgenoten, ex-kameraden

Op de eerste dagen van april 1958 vond de zitting van het partijbestuur plaats. Zoals Wagenaar, Gortzak en Rie Lips-Odinot hadden aangegeven, waren zij niet aanwezig. Tijdens deze zitting werden Reuter, Brandsen, Gortzak en Wagenaar geroyeerd en Lips-Odinot werd geschorst.¹⁹⁵

9.1 De strijd tegen de partijvijandige groep

Na de zitting, kwam het partijbestuur met een verklaring dat als partijdocument is opgenomen in het meinummer van *P&C*. Hierin wordt gesproken over ‘de strijd tegen de partijvijandige groep van Brandsen c.s.’ waarbij Reuter en Brandsen als vijanden van de arbeidersklasse waren geroyeerd. Zij zouden onder meer schuldig zijn aan dagelijks grover anti-communisme, een zeer ernstige beschuldiging.

Wagenaar werd verweten dat hij zich enkele dagen voor de verkiezingen aan de zijde van Reuter en Brandsen had geschaard.

Dat was een *dolkstoot in de rug van de partij*, die alleen maar het gevolg kon hebben dat de partij bij de verkiezingen werd geschaad. Terwijl hij in de zittingen van het Partijbestuur en van het Dagelijks Bestuur *voorgaf* volledig in te stemmen met de strijd tegen Brandsen c.s., pleegde hij *heimelijk* met Reuter overleg voor het smeden van dit *complot*.¹⁹⁶ (curs. S.M.)

Het moment dat Wagenaar had gekozen zich openlijk tegen de partijleiding te keren, zo wordt hier gesuggereerd, is zorgvuldig uitgekozen. Hij wekte de schijn in de strijd tegen de vijanden Brandsen c.s. aan de kant van de partij te staan. Dit bleek echter een façade aangezien hij in het geheim een complot aan het smeden was dat als enige uitkomst het schaden van de partij kon hebben.

Gortzak had Wagenaar in diens voetsporen gevolgd, zo lezen we in de ‘Verklaring van het Partijbestuur der CPN’. Nadat Gortzak zich in een rede op 21 maart solidair had verklaard met Reuter en Brandsen, verscheen de volgende dag de letterlijke tekst in de niet-communistische pers. ‘Deze houding is een direct en laaghartig verraad aan de zaak

¹⁹⁵ Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 350-354; Divendal, Koper en Van Weezel ed., *De moeizame destalinisatie*, 227-231.

¹⁹⁶ ‘Verklaring van het Partijbestuur der CPN’, *Politiek en Cultuur* 5 (1958) 237- 238.

van de arbeidersklasse en haar partij.’¹⁹⁷ Het uitlichten van deze daad van direct verraad, had effect. Zo schrijft De Jonge in 1984 dat *de daad* van Wagenaar en Gortzak ‘natuurlijk helemaal de deur voor me dicht [deed].’

Het optreden van Wagenaar en Gortzak vlak voor de verkiezingen, met inschakeling van de ‘burgerlijke [vijandige] pers’, was er duidelijk op berekend, zo nam ik met velen aan, om de partij maximaal schade te berokkenen; (...).¹⁹⁸

Op zo’n *dolkstoot in de rug*, echoot De Jonge, kon naar communistische begrippen slechts één antwoord gegeven worden: het royement van Brandsen, Reuter, Gortzak en Wagenaar door het partijbestuur, dat in de partij met grote instemming werd ontvangen.¹⁹⁹

Rie Lips-Odinot werd uit het partijbestuur gezet. Zij werd hier niet geroyeerd omdat zij niet ‘buiten de partij is opgetreden’.²⁰⁰ Er werd van haar geëist haar steun aan de groep Brandsen c.s. onmiddellijk in te trekken. In een interview dat haar werd afgenomen door de dochter van Annie Averink voor de documentaire ‘Kameraden’ in 1993, geeft Lips-Odinot aan dat ze naar haar geweten moest luisteren. Dat betekende dat ze voelde dat ze haar bezwaren moest uitspreken. Op de vraag of de partijleiding haar zomaar had laten gaan, antwoordde ze met ‘ja’. Wel was Harry Verheij nog een avond bij haar langsgesproken.²⁰¹

Behalve lid van het partijbestuur was ze ook Kamerlid en voorzitter van de NVB. In het interview vertelt ze dat er een hoofdbestuursvergadering gepland was waar tot haar verbazing ook kandidaten voor een bestuursfunctie aanwezig waren. Het bleek een vergadering over haar te zijn waarin ze werd beschuldigd van het meedoen aan vijandelijke pogingen tegen de partij. Ze herinnert zich dat secretaris van de NVB, Annie Averink, haar probeerde over te halen zich niet uit te spreken voor de oppositie. Toen Lips-Odinot antwoordde dat ze dat niet kon doen, reageerde Averink dreigend met: ‘Dan

¹⁹⁷ ‘Verklaring van het Partijbestuur der CPN’, *Politiek en Cultuur* 5 (1958) 237- 238.

¹⁹⁸ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 100-104.

¹⁹⁹ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 100-101.

²⁰⁰ ‘Verklaring van het Partijbestuur der CPN’, *Politiek en Cultuur* 5 (1958) 237- 238.

²⁰¹ ‘Verklaring van het Partijbestuur der CPN’, *Politiek en Cultuur* 5 (1958) 237- 238; ‘Kameraden’, IKON-documentaire, door A. van Ommeren (1993).

spijt het me, ik heb je gewaarschuwd. Dan moet je het zelf maar weten.’ En ze heeft het geweten. Zoals reeds in hoofdstuk 5 bij Harmsen duidelijk werd dat partijgenoten van de een op de andere dag zeer onverbiddelijk kunnen zijn, ervoer Rie Lips-Odinot dit nu ook.

En dan was het erge dat al deze mensen, waarmee je zo goed was geweest, er zaten zelfs mensen bij waarmee ik in een kamp had gezeten, dat die je niet meer aankeken. Absoluut niet meer aankeken.²⁰²

Ze was in ongenade gevallen en werd door haar afdeling geroyeerd, evenals andere sympathisanten van de oppositie zoals G. Geelhoed. Geugjes, Harmsen en anderen zagen zich gedwongen zelf uit de partij te treden.²⁰³

Harmsen en zijn vrouw Geert hadden besloten te toetsen of de partij hun vertrouwen nog waard was. Geert zou op een ledenvergadering nog één poging wagen tot een serieuze discussie te komen. Wanneer deze zou mislukken, zouden ze daar hun conclusie aan verbinden en uit de partij treden. Op de ledenvergadering gaf Joop Wolff namens het partijbestuur de rechtvaardiging voor het royement van Brandsen. Geert pleitte voor openheid en een vrije discussie om met het verleden in het reine te komen. Volgens Harmsen kreeg ze veel bijval, maar reageerde Wolff fel en onzakelijk. Geert zou:

gevaarlijker [zijn] dan degenen die zich tegen De Groot keerden. Want dat waren duidelijk te herkennen partijvijanden, terwijl Geert met haar schijnbare redelijkheid een *wolf in schaapsvacht* was. Hij verweet haar met de verkeerde mensen om te gaan – hij doelde op Rie Lips en Ab Blumer – en misbruik te maken van informatie waar ze als redactrice over kon beschikken.²⁰⁴ (curs. S.M.)

Een wolf in schaapsvacht is prachtige retoriek, een duidelijk voorbeeld van de agententheorie omdat iemand werd beschuldigd zich anders voor te doen dan wat zij

²⁰² ‘Kameraden’, IKON-documentaire, door A. van Ommeren (1993).

²⁰³ ‘Kameraden’, IKON-documentaire, door A. van Ommeren (1993); Online tekst uit: BWSA, <http://search.iisg.nl/search/search?action=transform&col=biographies&xsl=biographies-detail.xsl&lang=nl&docid=odinot>; De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 100-101.

²⁰⁴ Harmsen, *Herfsttijloos*, 335-336.

werkelijk was. In werkelijkheid zou zij een gevaarlijke wolf zijn. Om deze beschuldiging te ondersteunen, wordt er een link gelegd met mensen, zoals Rie Lips-Odinot, waarvan we al zouden weten dat zij vijanden zijn. Hoewel dit citaat uit de memoires van Harmsen komt, is het waarschijnlijk dat Wolff, wiens naam nu ironisch klinkt, deze retoriek bezigde. Het lukte hem niet om het echtpaar Harmsen te royeren, aangezien zij de steun genoten van de arbeiders op de vergadering. Voor Geert en Ger Harmsen was het echter niet meer mogelijk naar eer en geweten lid te blijven. Ze leverden in mei 1958 hun partijboekjes in.²⁰⁵

9.2 Zetelroof

Van de oppositionele Kamerleden werd geëist hun zetels ter beschikking te stellen.²⁰⁶ Zij deden dit echter niet. Op 15 april legde Gortzak een verklaring af in de Tweede Kamer, mede namens Lips-Odinot, Wagenaar en Brandsen. In de verklaring wijst Gortzak naar Geugjes, Brandsen en Reuter die hun openbare functies een aantal maanden eerder ter beschikking hadden gesteld waarna er een 'stroom van laster en verdachtmakingen tegen hen' opgang kwam.²⁰⁷ Voor dit onderzoek is het niet van belang de precieze verwijten aan het adres van De Groot en de partijleiding te beschrijven. Belangrijk is dat bovengenoemde Kamerleden hun zetel behielden en dat dit binnen de CPN werd gezien als zetelroof. Illusterend is dat De Jonge in 1984 schrijft: 'Ik keur het ook nog steeds af dat Gortzak, Wagenaar, Brandsen en Rie Lips na hun royement in de Tweede Kamer hun zetel zijn blijven bezetten.'²⁰⁸

Gortzak geeft in zijn memoires aan dat zij als oppositie streden voor een gezonde communistische partij. Ze wilden dan ook een platform bieden voor de 'tallose communisten die niet langer lid waren van de CPN'. Het doel was en bleef een open discussie binnen de CPN tot stand te brengen. Een middel hiertoe was het blad *De Brug* van de dissidenten die zich nu de 'Bruggroep' gingen noemen. De naam 'De Brug' werd gekozen omdat men een symbolische brug wilde slaan tussen leden en ex-leden van de CPN; en tussen communisten en andere 'progressief-georiënteerden'. Uiteindelijk zouden zij allen kunnen terugkeren tot de Partij. Via het blad en een 'Open brief' aan het

²⁰⁵ Harmsen, *Herfsttijloos*, 335-336.

²⁰⁶ 'Verklaring van het Partijbestuur der CPN', *Politiek en Cultuur* 5 (1958) 237- 238.

²⁰⁷ H. Gortzak, 'Verklaring in de Tweede Kamer' in: Divendal, Koper en Van Weezel ed., *De moeizame destalinisatie*, 82-86.

²⁰⁸ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 100-104.

19^e congres en de leden van de CPN, probeerde de groep van buitenaf invloed uit te oefenen. De lastercampagne werd echter vanuit de CPN verhevigd voortgezet, met als hoogtepunt de publicatie van het rapport over *De CPN in de oorlog*. Hiermee bleek terugkeer van de Bruggroep in de CPN definitief onmogelijk.²⁰⁹

9.3 Bestrijden en ontmaskeren

In de maand juli stond in de rubriek 'partijdocumenten' van *P&C* dat tijdens de zitting van het Partijbestuur op 31 mei en 1 juni het volgende was besloten:

Naar aanleiding van het schadelijk optreden van de rechtse groep tijdens de verkiezingscampagne besloot het P.B. (...) tot een reeks maatregelen tot het bestrijden van de laster die door deze elementen wordt verspreid en tevens tot verdere ontmaskering van hun activiteit in het verleden en thans.²¹⁰

De Jonge stelt dat de 'bestrijding van de 'rechtsen'' in eerste instantie gematigd was. Pas na de roymenten, en met name toen het blad *De Brug* uit werd gegeven, werd het 'uitzonderlijk fel'.²¹¹ In *P&C* van juni en juli lezen we de beschuldigingen van: rechts opportunisme, laaghartig verraad, het helpen van de reactionaire agitatie, een schijn van redelijkheid en het maskeren van hun werkelijke program dat tot liquidatie van het leninisme en daarmee tot liquidatie van de partij zou leiden.²¹² Daarnaast leest men inderdaad een 'verdere ontmaskering':

De groep Wagenaar-Gortzak c.s. blijkt de Nederlandse vertakking te zijn van de internationale aanval, die op basis van het revisionisme tegen de communistische beweging plaats vindt.²¹³

Hier wordt de groep 'ontmaskerd' als Nederlandse vertakking van een internationale aanval. Het complot wordt aldus steeds groter.

²⁰⁹ Divendal, Koper en Van Weezel ed., *De moeizame destalinisatie*, 71; Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 357-362.

²¹⁰ 'Zitting van het Partijbestuur der CPN', *Politiek en Cultuur* 7 (1958) 335-336.

²¹¹ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 104.

²¹² *Politiek en Cultuur* 6 en 7 (1958) passim.

²¹³ G. Verrips, 'Het dogmatisme en de rechtsen', *Politiek en Cultuur* 7 (1958) 305-317.

In *de Waarheid* van 22 september 1958 wordt bericht over het 19^e partijcongres. Deze werd bijeengeroepen op 26 tot en met 29 december. Het partijbestuur gaf de algemene richtlijnen ter voorbereiding van het congres, waarbij opgeroepen werd de ideologische strijd tegen het revisionisme onverzoenlijk voort te zetten. Verder wordt er gesteld dat tegen Wagenaar-Brandsen c.s., die zich in dienst van de reactie hadden gesteld, 'de strijd moet worden voortgezet tot deze klik volledig uit het politieke leven zal zijn verdwenen.'²¹⁴ Verder wordt aangegeven dat het congres schriftelijk zal worden voorbereid door, onder andere, 'een rapport over de toestand in de partij tijdens de illegaliteit'.²¹⁵

9.4 De CPN in de oorlog

Het onderzoek naar de betrekkingen tussen de illegale CPN en de Nederlandse regering in Londen in de periode 1943-1945, werd uitgevoerd door Bakker. Het resultaat was een klein boekje genaamd *De C.P.N. in de oorlog*, ook wel sarcastisch 'het rode boekje' genoemd, naar de kleur van de kaft. Het congres aanvaarde het in december als officieel document, een status die het behield tot november 1982.²¹⁶ In dit boekje culmineerde de agententheorie.

In de inleiding zien we een imperialistisch complot, waarbij het Westen, inclusief Duitsland, uit was op een gezamenlijke oorlog tegen de Sovjet-Unie. Verder wordt ook gesteld dat dit onderzoek onder andere vereist is om:

af te rekenen met iedere politiek die aan deze machinaties [van het imperialisme] hand- en spandiensten leent en om hen, die in deze politiek volharden, te ontmaskeren voor het volk en hen buiten de rijen der arbeidersbeweging te stoten.²¹⁷

In het hoofdstuk 'de Gestapo slaat toe' zien we verraad van een partijlid uit Beverwijk, de chef-koerier Vosveldt, die als V-man van de Gestapo optrad. In een voetnoot staat uitgelegd dat een V-man, vertrauens-mann, een Gestapo-spion was, die zich als verklikker in de rijen van de illegaliteit had binnengedrongen. Er worden een aantal

²¹⁴ *De Waarheid*, 22-9-1958; '19^e Partijcongres bijeengeroepen', *Politiek en cultuur* 10 (1958) 479-480.

²¹⁵ *De Waarheid*, 22-9-1958; '19^e Partijcongres bijeengeroepen', *Politiek en cultuur* 10 (1958) 479-480.

²¹⁶ De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 104,105; Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 372-374.

²¹⁷ *De C.P.N. in de oorlog* (1958), 5-6.

namen genoemd, waarvan drie personen tevens agenten van de Britse geheime dienst zouden zijn.²¹⁸ Hoewel het mogelijk is dat er Gestapo-spionnen in het verzet zaten, lijkt het zeer onwaarschijnlijk dat een spion van de Gestapo tevens spion voor de Britse geheime dienst was en dat deze figuur bij de Nederlandse communisten infiltreerde voor informatie over de Sovjet-Unie. Het pretendeert dat de CPN zeer belangrijk was en zo dichtbij de Sovjet-Unie stond, dat spionnen van alle kanten via hen bij de Sovjet-Unie konden komen.

Door verraad zouden de eerste leiders van de illegale CPN zijn opgepakt of gedwongen zijn onder te duiken. Op die manier werd het mogelijk dat 'allerlei partijvijandige elementen zich meester maakten van leidende posities in het apparaat, waarbij zij als schild goed bekend staande en trouwe partijgenoten gebruikten.'²¹⁹ De belangrijkste van deze partijvijandige elementen waren Goulloze, Koejemans en Van Exter. Verrips geeft aan dat de lijnen van geschiedvervalsing die in 1950 al uitgezet waren met betrekking tot de 'juli-oppositie' nu verder doorgetrokken werden. Zoals in hoofdstuk 4 is aangegeven werden in 1950 o.a. Van de Gaag, Goulloze en Van Exter ontmaskerd. In dit rapport worden de beschuldigingen verder uitgewerkt.²²⁰ Bakker ziet overal invloed van partijvijandige elementen. Zo werden personen rond het illegale studentenblad *De Vrije Katheder* genoemd, bij *Het Parool* en *Vrij Nederland* wemelde het van de agenten en uiteraard ontbreken ook de trotskistische agenten niet.²²¹ De belangrijkste aanvalspunten uit het rapport zijn het loslaten van de belangrijkste politieke programmapunten van de partij en de propaganda voor de liquidatie van de partijorganisatie.

Wagenaar stond bekend als verzetsheld. Koper en Van Wezel geven aan dat die faam moest worden gebroken om de opposanten effectief uit te kunnen schakelen.²²² Hij speelt in het rapport dan ook een grote rol. Via Goulloze was Wagenaar, die de leiding had over de militaire groepen van de CPN, in contact gekomen met de Raad van Verzet, RVV. De militaire groepen werden opgeheven en omgezet in groepen van de RVV, aldus het rapport. Vervolgens wordt de RVV neergezet als een netwerk van agenten van de Gestapo en de Britse geheime dienst, die uiteindelijk geliquideerd werd zodat 'het

²¹⁸ *De C.P.N. in de oorlog*, 5-12.

²¹⁹ *De C.P.N. in de oorlog*, 12-16.

²²⁰ Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 372-374.

²²¹ *De C.P.N. in de oorlog*, 12-17.

²²² Divendal, Koper en Van Weezel ed., *De moeizame destalinisatie*, 28-31.

gewapend volksverzet was ingedamd tot een onderdeel van Eisenhowers legers.²²³ Vervolgens zou *de Waarheid* deze rol van onderdeel van de westelijke legers geaccepteerd hebben. Vanaf 1944 zat Wagenaar in de leiding van dit blad. Dit is dus geen toeval. Tot slot kan het geen toeval zijn dat Wagenaar eind 1944 op straat werd gearresteerd, maar na enkele uren weer werd vrijgelaten.²²⁴

In de conclusie wordt een onderscheid gemaakt tussen drie groepen in de samenstelling van de laatste illegale partijleiding. Er was een reeks trotskistische en rechts-opportunistische elementen, zoals onder andere Goulloze, Van Exter en Gortzak. Daarnaast een aantal personen die voor de oorlog onbekend waren. Dit zijn onder andere Wagenaar, Reuter en Brandsen. En tot slot een aantal “goede” oude kaderleden zoals de partijbestuurder J. Brandenburg, ‘die de verbinding onderhielden met de basis van de partij’.²²⁵ Hoewel Koejemans, Van Exter en Goulloze ontmaskerd werden, wisten Wagenaar, Brandsen en Reuter zich in de partij te handhaven. Dit lukte omdat zij in de strijd tegen deze partijvijanden het voor deden komen alsof ze zich aan de zijde van de partij schaarden. Het rapport sluit af met dat het is bewezen dat:

zij jaren lang een masker hebben gedragen in de partij (...). Zij hebben zich ontpopt als werktuigen van het imperialisme, die de „communist” gespeeld hebben zonder het ooit in werkelijkheid te zijn.²²⁶

In het rapport komen alle aspecten van de agententheorie terug. De oppositie van 1958 wordt met terugwerkende kracht verdacht gemaakt en ‘ontmaskerd’. Koper en Van Wezel noemen dit de ‘Terugrekenmethode’.²²⁷ Er wordt een breed scala aan vijanden van het communisme bloot gelegd, waarbij agenten van verschillende vijandelijke organisaties, regeringen etc. aan elkaar gekoppeld worden. Allen strijden tegen de CPN en de Sovjet-Unie. Infiltratie is hun methode, zodat ze van binnenuit de Partij kunnen vernietigen. Zoals Wagenaar, Gortzak, Brandsen en Reuter probeerden te doen. De gelijkenis met Stalin in de jaren dertig, toen hij zijn oppositie ‘ontmaskerde’, zal niemand ontgaan.

²²³ *De C.P.N. in de oorlog*, 27-33.

²²⁴ *De C.P.N. in de oorlog*, 32-36.

²²⁵ *De C.P.N. in de oorlog*, 39-42.

²²⁶ *De C.P.N. in de oorlog*, 39-42.

²²⁷ Divendal, Koper en Van Weezel ed., *De moeizame destalinisatie*, 28-31.

In 1983, het jaar nadat het partijbestuur afstand had genomen van het rapport en het de status van een partijdocument ontnam, erkent Bakker:

De beschuldigingen werden vooral gericht tegen een aantal van degenen die in 1957 en 1958 over andere vraagstukken met de partijmeerderheid in conflict waren gekomen en die ten slotte waren geroyeerd. Gesuggereerd werd dat sommigen van hen doelbewust de gewraakte wijziging hadden nagestreefd als agenten van de anticomunistische Londense regeerders.²²⁸

Helaas blijft Bakker hier vaag. Hij komt niet naar voren met een bekentenis dat het gesuggereerde slechts een strategische leugen was om die personen die in conflict waren gekomen met de partijmeerderheid zwart te maken. Maar hij laat het ook na te stellen dat dit de uitkomst was van zorgvuldig onderzoek. Bakker stelt dat er wel objectieve feiten bestaan, maar dat deze nooit objectief kunnen worden bekeken omdat de beschouwer altijd wordt beïnvloed door maatschappelijke en politieke omstandigheden.²²⁹ Het lijkt of Bakker in deze theorie het argument vindt om de bovenstaande discussie af te kappen. Door te stellen dat het rapport gebonden is aan tijd en persoon, dit door te trekken naar de stelling dat alles altijd slechts interpretatie is, en die interpretatie met de tijd ook nog eens verandert (niet *kan* maar *moet* veranderen), ontnem je elke mogelijkheid tot kritiek op het rapport, met name wanneer dit achteraf gebeurt. Een discussie terwijl al vast staat dat de feiten niet objectief waargenomen kunnen worden heeft namelijk geen basis waarover men het eens kan zijn. Een discussie is dan zinloos. Toch geeft Bakker wel toe dat er iets onjuist was aan het verslag, namelijk:

dat een bepaalde politiek verklaard werd met het min of meer duister geoordeelde handelen van enkelingen, en dat aan het veroordelen van die politiek vervolgens weer conclusies met betrekking tot die personen werden verbonden.²³⁰

²²⁸ Bakker, *Wissels*, 84-85.

²²⁹ Bakker, *Wissels*, 85-86.

²³⁰ Bakker, *Wissels*, 86-87.

Ten eerste heet het hier, in 1983, dus ‘min of meer duister geoordeelde handelen’; en ten tweede is wat onjuist zou zijn aan het rapport, een politiek verklaren door het handelen van enkelingen. Het idee dat individuen ontwikkelingen bepalen gaat in tegen de maatschappijwetenschappen van Marx en Bakkers visie in 1983, waar de fundamentele krachten de menselijke samenleving voortbewegen.

Verrips, die in de zomer van 1958 in *P&C* meedeed aan het ‘ontmaskeren’, noemt het rapport in 1995 niet alleen geschiedvervalsing, maar geeft aan dat van de partijhistorie in de jaren 1943-1945 ‘een waar spookhuis’ was gemaakt.²³¹ De Jonge zag na onderzoek als geschoold historicus in 1972 in dat de beweringen grotendeels onhoudbaar waren. Dat hij het rapport eerder wel geloofde, verklaart hij vanuit zijn grote afkeer van het gedrag van Wagenaar c.s., waardoor hij dacht dat ‘die mensen’ tot alles in staat waren geweest. ‘[W]ie in 1958 de partij zó welbewust schaadt en zó de door hem altijd beleden normen schendt, kan ook vroeger geen communist geweest zijn!’ De Jonge geeft aan dat de CPN-ers het principe ‘wie vandaag fout is, moet altijd fout geweest zijn’ van Stalin hadden geleerd, ‘en dat waren we nog niet kwijt.’²³²

De Jonge en Verrips hebben later ingezien dat het rapport onderdeel was van de lastercampagne van de CPN. Deze campagne, dit moreel kapot proberen te maken van ex-kameraden, ex-leden, ex-opposanten, stopte niet in 1959. Koper en Van Weezel geven aan dat Gortzak, toen hij in 1969 voor de Pacifistische Socialistische Partij in de Tweede Kamer kwam, nog geassocieerd werd met de ‘politieke vuilnisbelt’ en voor Harmsen werd in 1974 ter gelegenheid van zijn inauguratie als hoogleraar door *de Waarheid* de titel ‘NAVO-prof’ geïntroduceerd.²³³

²³¹ Verrips, *Dwars, duivels, dromend*, 372-374.

²³² De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 104-105.

²³³ Divendal, Koper en Van Weezel ed., *De moeizame destalinisatie*, 9-25.

Conclusie

Strijden tegen de vijand is een wezenlijk onderdeel van het communisme. Gestreden wordt tegen de uitbuitende klasse, de bourgeoisie. Het idee van 'een vijand' neemt aldus een voorname plaats in, in het communisme. Lenin streed niet alleen tegen de bourgeoisie, die duidelijk te herkennen was, maar zag ook een vijand die zich *voordeed* als 'sociaal-democratisch' of 'sociaal-revolutionair'. Deze vijand was niet duidelijk te herkennen en, erger nog, deed zich voor als medestander. Een vermomde vijand, die *meedogenloos ontmaskerd* diende te worden. Het vormde het begin van de strijd tegen afwijkende meningen. Lenin maakte gebruik van de termen 'agent' en 'spion' en zette de aanval in op -ismes. Hij initieerde een fractieverbod en de agententheorie was een instrument geworden om oppositie monddood te maken. Stalin deed dit rigoureuzer en maakte van de agententheorie een methode waarbij veel mensen fysiek gedood werden. Door in te spelen op paranoïde instincten van de mens in groepsverband, zette hij het beeld neer dat de Sovjet-Unie omsingeld werd door machtige, imperialistische landen. Binnen in de Sovjet-Unie was men ook niet veilig, aangezien agenten van deze landen de samenleving en zelfs de partij binnen waren gedrongen. De hand van Trotski werd gezien in wat als één grote samenzwering werd gepresenteerd. Trotskistische agenten die voor de Japanse en de Duitse geheime dienst werkten hadden zich overal *genesteld* en waren op niets anders uit dan de socialistische samenleving te vernietigen. Door te stellen dat deze vijand zich vermomt had als arbeider, als partijgenoot, als socialist, kon iedereen ontmaskerd worden. Er waren geen criteria waaraan de vijand moest voldoen, waardoor niemand uitgesloten kon worden. In werkelijkheid kon Stalin door het creëren van angst en wantrouwen zijn opposanten buitenspel zetten en de bevolking in de greep van het trotskistische complot houden. Trotski was zijn grootste concurrent en werd zodoende als vijand uitgeschakeld.

De Communistische Partij Nederland onderging een proces waardoor uiteindelijk ook binnen deze partij de agententheorie succesvol toegepast kon worden. Dit proces bestaat uit het theoretisch beginsel van democratisch-centralisme, op organisatorisch gebied een gelijkschakeling met de Komintern en daarmee de politiek van de CPSU en de mentale voorwaarde die ervoor zorgde dat de partijleiding de methode overnam en de partijleden accepteerden dat er agenten binnen de communistische beweging binnen gedrongen waren.

In de periode waarin de Koude Oorlog tot stand kwam, nam de 'verideologisering' toe. De strijd tegen trotskistische agenten vormde een vast onderdeel in de strijd voor het socialisme. De Nederlandse algemeen secretaris Paul de Groot maakte, net als Stalin, gebruik van de agententheorie om oppositie uit te schakelen. Opposanten van het eerste congres na de Tweede Wereldoorlog werden hier slachtoffer van, evenals critici die niet betrouwbaar bevonden werden. Een toename van oppositie en daarmee een toename van het aantal verdachtmakingen vond plaats na de 'geheime rede' van Chroesjtsjov waarin het terreurregime van Stalin onthuld werd. Een aantal invloedrijke partijgenoten was het niet eens met de manier waarop de partijleiding en de algemeen secretaris omging met de onthullingen. Zij wilden substantiële veranderingen doorvoeren in hun communistische partij.

De manier waarop de CPN de agententheorie inzette in de partijstrijd 1956-1958, was door middel van een opbouw in verdachtmakingen. De beschuldigingen begonnen met: een partijvijandige houding, de vergelijking met onkruid, hulp aan de vijand, opportunistische zienswijzen en laster. Het revisionisme was inmiddels tot het nieuwe Grote Gevaar verklaard. Dit etiket werd op Geugjes en Brandsen geplakt. Bij het uittreden van Brandsen uit het partijbestuur, wordt in de resolutie het woord 'vermommen' gebruikt. Hij zou zijn breuk met het communisme vermommen. Hij wordt hier nog niet met terugwerkende kracht beschuldigd een agent te zijn. Vervolgens wordt een partijvijandige groep, een 'rechtse fractie', aangewezen die onder leiding van Brandsen en Reuter het partijbestuur zou hebben bedrogen. Deze beschuldiging is ernstig genoeg om Brandsen als partijlid te schorsen en Reuter uit het partijbestuur te zetten. Er volgt een dubbele beschuldiging waarbij de retoriek van de agententheorie duidelijk wordt gebezigd. Deelnemers aan de fractie poogden hun *ware gezicht verborgen te houden*. Langs *geheime wegen, zonder openlijk* voor de dag te komen werkten ze in dienst van het grootste gevaar: het revisionisme. Daarnaast werden ze beschuldigd zich *voor te doen als grote strijders* en *ware uitvoerders* van de politieke lijn. De groep moest *zo snel mogelijk onschadelijk gemaakt worden* en wie tegen roeyement zou stemmen, zou als *knecht van de reactie* ook geroyeerd worden. Dit was geen grootspraak. Wagenaar, verklaarde zich als eerst solidair met Brandsen en Reuter. Het antwoord van de partijleiding was de beschuldiging dat Wagenaar een Britse agent was.

Wagenaar, Gortzak en Rie Lips-Odinot, allen solidair met Brandsen en Reuter, werden evenals Brandsen en Reuter zelf in april 1958 geroyeerd. Naar stalinistisch voorbeeld was een royement niet genoeg. De retoriek van de agententheorie kwam in de daarop volgende maanden naar voren in verschillende synoniemen voor *geheim*, *verraad*, *complot*, *ontmaskering*, *schijn* en *maskeren*. Verder werd de groep nu de Nederlandse vertakking van een internationale aanval op de communistische beweging genoemd. De toepassing van de agententheorie culmineerde in het boekje *De CPN in de oorlog* waarin het beeld gegeven werd dat het in de illegale leiding in de periode 1943-1945 wemelde van de agenten. Behalve veelvuldig gebruik van de agententheorie-retoriek, is het rapport op zich toepassing van de agententheorie. De oppositie van de periode 1956-1958 werd gekoppeld aan de reeds ontmaskerde oppositie van juli 1945 en met terugwerkende kracht beschuldigd geheim agent te zijn.

Literatuurlijst

Bakker, M., *Wissels. Bespiegelingen zonder berouw* (Weesp 1983)

Conquest, R., *The Great Terror. A reassessment* (Londen 2008).

Divendal, J., A. Koper, M. van Weezel ed., *De moeizame destalinisatie van de CPN. Documentatie over het conflict tussen de CPN en de Bruggroep – toen en nu* (Amsterdam 1982).

Engelen, D., *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog* (Amsterdam 2007).

Gortzak, H., *Hoop zonder illusies. Memoires van een communist* (Amsterdam 1985).

Harmsen, G., *Herfsttijloos (Colchicum autumnale) Een levensverhaal* (Nijmegen 1993).

Harmsen, G., *Nederlands Kommunisme. Gebundelde opstellen* (Nijmegen 1982).

Harmsen, G., *Rondom Daan Goulooze. Uit het leven van kommunisten* (Nijmegen 1980).

Hobsbawm, E. J. E., *The age of empire* (London 1987).

Jonge, A. A. de, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag 1972).

Jonge, A. A. de, *Stalinistische herinneringen* (Den Haag 1984).

Lenin, V.I., *De 'linkse stroming', een kinderziekte* (Amsterdam 1972).

Marx, K. and F. Engels, *The communist manifesto* (New York 2008).

Reve, K. van het, *Het geloof der kameraden. Kort overzicht van de communistische wereldbeschouwing* (Amsterdam 1969).

Stam, A., *De CPN en haar buitenlandse kameraden. Proletarisch internationalisme in Nederland* (Soesterberg 2004).

Sayers M. en A. Kahn, *De Grote Samenzwering* (Amsterdam 1946).

Thompson, J.M., *A vision unfulfilled. Russia and the Soviet Union in the Twentieth century* (Lexington 1996).

Thompson K. and D. Bordwell, *Film history. An introduction* (Madison 2010).

Velde, H. te, 'Political Transfer: An introduction', *European Review of History* Vol. 12, nr. 2 (juli 2005) 205-221.

Verrips, G., *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991* (Amsterdam 1995).

Voerman, G., *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale (1919- 1930)* (Amsterdam 2001).

Kranten, tijdschriften en partijdocumenten:

De C.P.N. in de oorlog (1958).

De Tribune

De Volkskrant

De Waarheid

Politiek en Cultuur, maandblad gewijd aan de theorie en praktijk van het marxisme-leninisme onder leiding van het partijbestuur der C.P.N.

Online teksten

'Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland' (BWSA) van het IISG.

Engels, F., 'The principles of communism' (1847) Online tekst uit: *Marxistisch Internet Archief*, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1847/11/prin-com.htm>.

<http://www.nlverkiezingen.com/>

Lenin, V.I., 'Een klein beeld ter illustratie van grote vraagstukken' (1918) Online tekst uit: *Marxistisch Internet Archief*, <http://www.marxists.org/nederlands/lenin/1918/1918voorbeeld.htm>.

Lenin, V.I., 'Het bankroet van de Tweede Internationale', *Kommunist* 1/2 (1915) Online tekst: <http://www.marxists.org/nederlands/lenin/1915/1915bankroet.htm>.

Marx, K., 'Kritiek op Hegels Rechtsfilosofie' (1843) Online tekst uit: *Marxistisch Internet Archief*, <http://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1843/hegel/1.htm>.

Overig

Boet, C., e.a. ed., *Van bron tot boek. Apparaat voor de geschiedschrijving van het communisme in Nederland* (Amsterdam 1986).

'Kameraden', IKON-documentaire, door A. van Ommeren (1993).

Schrevel, M. en G. Voerman ed., *De communistische erfenis. Bibliografie en bronnen betreffende de CPN* (Amsterdam 1997).